

KMEČKI POSLI*

V pričujočem Slovenskem etnografu so obdelane poglavitne kulturne sestavine, ki kažejo bivanjsko podobo slovenskega agrarnega prebivalstva v 19. stoletju. Vsebinsa pričevanj je v glavnem omogočala le splošnejši oris življenja in kulture kmečkega, v 19. stoletju prevladujočega prebivalstva. To potrjujejo statistični (še le za posamezna leta v drugi polovici 19. stoletja popolni) podatki, ki so omogočili izračun vsega in podeželskega prebivalstva (tab. 1), dalje kmečkega prebivalstva (tab. 2) in delež poljedelskih delavcev, med njimi tudi delov (tab. 3).

Tabela 1. Število vsega (1 =) in podeželskega prebivalstva (2 =) po deželah za posamezna leta v obdobju 1869–1900 (Blaznik, str. 109)

	1869	1880	1890	1900	Razlika v obdobju 1869–1900	
Prekmurje	1 = 65.126	74.222	82.276	87.320	mesta	22.194
	2 = 62.022	70.556	78.136	82.670	dežela	23.511
Slovenska Štajerska	1 = 406.180	426.975	444.300	457.837	mesta	51.657
	2 = 369.774	385.513	393.546	394.499	dežela	24.725
Slovenska Koroška	1 = 147.444	152.951	157.697	161.309	mesta	13.865
	2 = 124.954	123.657	125.340	121.599	dežela	3.355
Kranjska	1 = 463.273	481.243	498.958	508.150	mesta	44.877
	2 = 410.354	422.644	433.343	428.906	dežela	18.552
Goriška	1 = 137.474	145.296	151.002	159.243	mesta	21.769
	2 = 109.823	113.323	116.886	118.240	dežela	8.417
Trst	1 = 123.098	144.844	157.466	178.599	mesta	55.501
	2 = 6.350	6.069	6.637	3.474	dežela	2.876
Slovenska Istra	1 = 58.432	65.082	69.172	73.036	mesta	14.604
	2 = 36.824	41.852	45.269	48.136	dežela	11.312

Tabela 1 kaže, da je v obdobju 1869–1900 močno prevladovalo podeželsko prebivalstvo in da je, razen na Slovenskem Koroškem in v Trstu, postopoma naraščalo.

V deležu celotnega in podeželskega prebivalstva je v opazovanem obdobju (1867–1900) prevladovalo kmečko prebivalstvo. Leta 1869 je znašal delež kmečkega prebivalstva v celotnem prebivalstvu, računano po podatkih za tedanjih 30 krajev, od 59,8 (izračun velja za Radovljico) do 94,3 % (izračun velja za Volosko-Podgrad). Prevladovale so večje vrednosti: v šestih okrajih od 75,8 do 79,2 %, v trinajstih okrajih od 80,2 do 88,4 % in v šestih okrajih od 90,6 do 94,3 % (Blaznik, str. 111).

Tudi za posamezne pokrajine obdelani podatki za leta 1880, 1890 in 1900 (tab. 2) še vedno pričajo o prevladovanju kmečkega prebivalstva v celotnem prebivalstvu. Vendar sočasno opažamo postopno upadanje kmečkega prebivalstva, razen v Prekmurju (Blaznik, str. 110).

* Članek je bil oddan v juniju 1988.

Tabela 2. Kmečko prebivalstvo in njegov delež v celotnem prebivalstvu v letu 1880, 1890 in 1900 (Blaznik, str. 110)

	1880		1890		1900	
	Absolutno	%	Absolutno	%	Absolutno	%
Slovenija	958.758	81,1	935.194	75,8	929.027	73,3
Prekmurje	59.665	80,8	67.249	82,2	77.010	87,6
Slov. Štajersko	350.005	82,6	351.790	77,5	345.008	73,9
Kranjska	378.353	78,7	354.617	71,2	349.503	68,9
Primorje	146.487	84,4	148.180	81,9	144.975	77,5

O deležu poljedelskih delavcev, poslov in dninarjev so znani popolnejši podatki šele iz leta 1900. V avstrijskem štetju prebivalstva leta 1900 je bilo zajeto poleg števila v kmetijstvu zaposlenih družinskih članov, svojcev in vzdrževanih svojcev tudi število delavcev, dninarjev in hišnih poslov (tabela 3).

Tabela 3. Socialna struktura agrarnega prebivalstva leta 1900 (Blaznik, str. 117)

1900	Samostojni v kmetijstvu	Zaposleni svojci	Delavci	Dninarji	Hišni posli	Vzdrževani svojci
Slovenska Štajerska	60.034	108.129	34.569	20.419	573	116.181
Južna Koroška	15.991	27.097	23.483	12.289	1.037	40.871
Kranjska	55.192	130.717	28.109	16.929	545	123.355
Goriška	23.994	61.091	6.970	6.564	264	58.788
Severna Istra	15.785	39.680	3.513	1.211	119	34.473

Tabela 3 kaže, da so imeli med poljedelskimi delavci (posli in dninarji) hišni posli najmanjši delež, celo na Južnem Koroškem, kjer je razmerje med delovnimi družinskimi člani in najeti delavci na prelomu 19. stoletja 1,2:1 (Blaznik, str. 117). Najmanj najetih delavcev je bilo v Istri, to je 11,5:1 (Blaznik, str. 117). Med ostalimi pokrajinami sta dosegli leta 1900 nekoliko večja razmerja le še Kranjska (4:1) in Štajerska (3:1). Primerjalno lahko sklepamo, seveda z določenim pridržkom, da so podobna razmerja vladala vsaj že od srede 18. stoletja naprej (prim. Blaznik, str. 116). Tedaj sta bila, tako kot v 19. stoletju, za alpsko območje značilna prevladovanje srednje in velike kmečke posesti in velik delež agrarnih delavcev (poslov in dninarjev) med agrarnim prebivalstvom (Blaznik, str. 116). Število poslov na posameznih kmetijah v 19. stoletju pa je bilo iz več vzrokov v posameznih obdobjih različno, kot se natančneje poučimo v ustreznem poglavju.

V zvezi z delavci v agrarnem gospodarstvu in med njimi tudi poljedelskimi posli imamo krajši, vendar temeljni pregled poselskih razmer (Vilfan, str. 371–377; prim. tudi Vilfan, Zgodovina, str. 501 ss) in oris načina življenja kmečkih poslov na Slovenskem od konca 19. stoletja do druge svetovne vojne (Makarovič, str. 275 ss). Literarno delo F.S. Finžgarja Dekla Ančka in predvsem Ivana Cankarja Hlapec Jernej in njegova pravica pa pomenita izredno umetnostno predstavitev družbenega položaja kmečkih poslov (Finžgar; Cankar).

O hišnih in med njimi predvsem kmečkih poslih so znana še druga, dokaj številna in mnogostranska pričevanja, ki bolj celostno razgrinjajo podobo življenja in dela poslov na kmetijah. Ta je v primerjavi z drugimi poljedelskimi delavci, dninarji, dosti bolj svojevrsna. Čeprav so eni in drugi pomenili najemno in pogostoma slabo plačano delovno silo, „se je posebno dninarstvo pri kmetih izognilo vsaki kontroli in statistični obravnavi, ker so bile dneve v veliki meri naturalne in ker je bilo dninarstvo priložnosten zaslužek pri različnih delodajalcih“ (Vilfan, str. 379).

Delovno razmerje poslov so natančneje, vsaj de iure, urejali od 16. stoletja naprej posebni in v času Marije Terezije in Jožefa II. obširni pravni predpisi. V letih 1854–1859 so za razne avstrijske dežele izšli t.i. provizorični poselski redi, ki so ponovno in podrobneje urejali delovno razmerje poslov v drugi polovici 19. stoletja (Vilfan, str. 375). Kar zadeva dninarje, je šele splošna zakonodaja o poljedelskih delavcih iz obdobja med svetovnima vojnama uredila položaj tistih dninarjev, ki so bili v nekoliko stalnejšem delovnem razmerju (Vilfan, str. 379).

Tudi v družbenem položaju poljedelskih delavcev, poslov in dninarjev, se kaže poleg skupnih precej več razločevalnih značilnosti. Poslom in dninarjev je bilo poleg podobnega socialnega izvora (eni in drugi so pretežno izhajali iz vrst kajžarjev, gostačev in včasih tudi kmetov) skupno delo na tuji zemlji. Razlike pa se kažejo v trajanju zaposlitve, premoženju (prim. Vilfan, str. 357) in predvsem v osebnih svoboščinah.

Posli so bili *conditio sine qua non* neporočeni. Z morebitno poroko jim je prenehalo delovno razmerje, če izvzamemo osamljene primere. S sklenitvijo delovnega razmerja so se tako ali drugače vključili v življenje in delo družin, pretežno na večjih kmetijah. Poleg hrane in stanovanja so praviloma prejeli plačilo vsaj v obleki, ponekod tudi denarju. Z delodajalcem jih je na splošno vezala le ustna, vendar dokaj trdna pogodba o enoletnem delovnem razmerju. Praviloma je niso pretrgali niti v težavnih življenjskih razmerah. S sklenitvijo delovnega razmerja, ki je obsegalo preselitev na gospodarjev dom in vključitev v njegovo družinsko skupnost, so bili posli udeleženi ne samo v delovnih, marveč tudi v drugih procesih na kmetiji. Na neki način so postali družinski, toda nikoli ali le v izjemnih primerih, dolgoletnega službovanja tudi enakovredni člani (Praprotnik).

V primerjavi s posli so bili dninarji samski ali poročeni. Praviloma niso bili vezani, če izvzamemo ustno dogovorjeno odsluževanje stanovanja in včasih tudi zemlje pri gostačih, na nobeno trajnejšo pogodbo. Za eno- ali večdnevno delo so bili plačani po koncu dela. Višina zaslužka je bila odvisna tudi od tega, ali so bili na dnini (tudi na hrani) ali na deri (brez hrane). Kmetje so občasno najemali dninarje predvsem v poletnih mesecih, ob raznih sezonskih delih. Nekoliko drugače je bilo z dninami tistih družin, ki so bivale v kmetovi bajti. Na voljo so morale biti tako rekoč vse leto. Dninarsko zaposlovanje v večjem obsegu je vsekakor vplivalo na življenjske razmere dninarjev in njihovih morebitnih družin, vendar še zdaleč ne v takšnem obsegu kot eno- ali večletno poselsko udinjanje. O tem pričajo, poleg boljšega ali slabšega gmotnega in družbenega položaja poslov v delodajalčevi družini, tudi druge in samo za poselski stan značilne življenjske razmere.

O družbenem izvoru poslov

Posli so pretežno izhajali iz agrarnega proletariata. Nemalokrat so se udinjali po kmetijah tudi sinovi in hčere z manjših in poredkoma celo z velikih kmetij. O tem pričajo tudi podatki v matičnih, zlasti poročnih in rojstnih knjigah, ki so še skoraj neizrabljeni.

Zaradi pomanjkanja kompleksno obdelanih podatkov o družbenem izvoru poslov navajamo za ilustracijo povedanega le nekaj krajevno veljavnih pričevanj. Tako so na primer v Črni na Koroškem služile v drugi polovici 19. stoletja pri tamkajšnjih gostilničarjih in posestnikih večinoma hčere okoliških bajtarjev ali rudarjev, pogostoma pa tudi hčere dekel, le tu in tam se omenjajo med deklami kmečke hčere. Na primer: Dekla Marija Gutovnik, ki je bila vpisana v rojstno knjigo leta 1871 kot mati nezakonskega Franca, je bila doma s kmetije, istega leta vpisana Ana Lampret pa je bila kajzarica. Samska dekla Klara Štefun je bila prav tako hči samske dekle Katarine Štefun (Črna R in Črna P). V Strojni na Koroškem so sredi 19. stoletja poleg poslov, ki so izvirali iz gостаških, ofarskih družin, služili hlapci in dekle, katerih matere so bile prav tako dekile. Tako sta, na primer, navedena v rojstni knjigi kot starša leta 1842 rojene Marije hlapec Matevž, nezakonski sin Neže Zubernik, in Marjeta, nezakonska hči Elizabete Tratnik, Utkove dekile. Stovnikova dekla je bila nezakonska hči dekile Marije Schmiedel (Strojna R, Strojna RK).

V Bohinju so prevladovali, vsaj v obdobju 1828–1896, dekile, katerih starši so bili kajzarji. Tako je bilo med tridesetimi deklami, ki so delale po raznih bohinjskih vaseh, 20 kajžarskih, 3 gostaške in tri polgruntarske. Ena je bila kmečka hči (velikost kmetije ni označena) in ena hči dekile (Bohinjska Bistrica, Koprivnik, Srednja vas).

O proletarskem izvoru poslov se poučimo tudi v narodopisnih zapiskih z Dolenjskega: „I letos žene se v Š. Jerneji in M. peči večidel sebensci. Bo še manj hlapcov in dekel...“ (Trdina I, str. 314).

Med posli je bilo tudi nekaj zapuščenih otrok, sirot. Za gojenke deklinške sirotišnice na Spodnjih Poljanah v Ljubljani je bilo leta 1875 celo zapisano, da „deklice, ko dorastejo, postanejo izrejene, dobre in izvedene krščenice“ (Ljubljana, str. 397). Podobno velja tudi za zapuščene podeželske otroke. Kmetje so jih pogostoma jemali v rejo, da so si tako zagotovili najprej pastirja, kasneje pa še posla (Makarovič, Zapiski). Z istim namenom so jemali nekateri kmetje sirote iz ljubljanske porodnišnice, kot je bilo zapisano leta 1886 (Dežela, str. 127).

Vzroki zaposlovanja in najemanja poslov

Udinjanje po kmetijah je pomenilo predvsem za bajtarske in gostaške, nemalokrat pa tudi kmečke sinove in hčere, zlasti tiste z manjših kmetij, marsikdaj edini možni vir preživljanja. S takšno zaposlitvijo so zadovoljili osnovne življenjske potrebe po hrani in obleki.

Zlasti v družinah s številnimi otroki je vladalo nenehno pomanjkanje hrane in obleke. Da bi si to zagotovili, so se udinjali po kmetijah. „Dekleta gredo od doma dostikrat še ko jim starši žive, zato ker jim ne napravljajo potrebne obleke“ (Trdina I, str. 289). Starši z več otroki tako rekoč niso imeli druge izbire, kot da so jih dali služiti. „Sedem ust — za delo pa le moja roka. Vsi bodo morali za kruhom“, pravi literarni zapis (Finžgar, str. 5).

Velikost kmetije in število za delo sposobnih družinskih članov sta v glavnem odločala o tem, koliko poslov so najeli (prim. tudi Vilfan, str. 361). Vsaj na nekaterih kmetijah pa so, kot je znano tudi za 20. stoletje, najeli po enega ali več poslov tudi za izpričevanje družbene veljave (Makarovič, Zapiski). Varčni, če že ne skopi gruntarji so ponekod ravnali tudi nasprotno. Tako so na primer za veliko kmetijo v Bršlnju pri Novem mestu, kjer sta bila v družini le mati in sin, udinjali le dekle in pastirico. Na drugem, prav tako velikemu gruntu v novomeški okolici pa so imeli le dekle (Trdina I, str. 113).

Sklepanje delovnega razmerja

V poselskih predpisih sta bila določena način sklepanja službene pogodbe in pomen are (Red I, II, III). Glede tega so bila manjše razlike v poselskih redih za posamezne pokrajine. Bržkone pa so povsod sklepali le ustne pogodbe, kot je znano za konec 19. stoletja (Makarovič, Zapiski).

To je tudi v skladu s poselskimi postavami, v katerih piše, da je službena pogodba sklenjena, če gospodar in posel vzajemno skleneta ustno ali pismeno pogodbo o udinjanju (Podravniški, str. 122). Edino v poselskem redu za Koroško je zapisana še posebna zahteva, da se mora pogodba skleniti pri županstvu (občinskem predstojništvu) ali vpriči dveh priči ali pismeno (Podravniški str. 122).

Službena pogodba je dobila na Štajerskem, Primorskem in Koroškem veljavo, ko je posel vzel aro od gospodarja. Po poselskih postavah za Kranjsko pa je bilo dajanje are obojestransko (Red II, str. 20). Tako je dal aro gospodar poslu (podobno kot v drugih pokrajinah), če si je hotel zagotoviti, da bo prišel k njemu v službo. Vendar je potem gospodar, če se s poslom ni drugače pogodil, odšel aro poslu pri prvem plačilu (npr. Red II, str. 20). Če pa se je gospodar premislil in posla, ki mu je že izročil aro, ni hotel vzeti v službo, je aro izgubil (Red II, str. 21). Posel, ki se je premislil, pa je moral aro vrniti (Red II, str. 21). Po kranjskih poselskih postavah višina gospodarjeve are ni smela presegati dvajsetega dela letne poslove mezde (Red II, str. 20). Leta 1843 sta na primer na Bizeljskem hlapec ali dekla prejela likof v višini 1–2 goldinarjev, letna mezda pa je znašala za hlapca 14–16 goldinarjev in za deklo 10–12 goldinarjev (Kuret I, str. 76).

Na Kranjskem je moralo biti v navadi vsaj že pred sredo 19. stoletja, da je tudi posel dal aro gospodarju kot zastavo, da se je pogodil za službo pri njem. Tako sklepamo po Začasni postavi za posle za vojvodino Kranjsko, ki priporoča, naj se omenjena navada ohranja še naprej. V postavi tudi piše, da je gospodar dolžan poslu izročiti aro pri izplačilu prve mezde, če ga ne sprejme v službo, pa mu mora vrniti dvakratni znesek are. Zapisano je tudi, da mu mora v primeru, če se je posel vdinjal za eno leto, plačati enomesečno mezdo, sicer pa za pol meseca. Če se je posel premislil in ni nastopil službe, je moral aro pustiti gospodarju, s katerim se je pogodil (Red II, str. 20, 21).

Podatkov o spoštovanju ali kršenju medsebojnih pogodb o vdinjanju tako rekoč nimamo. S precejšnjo gotovostjo lahko sklepamo, da niso bili tako redki posli, ki so se pogodili z več gospodarji in so tudi vzeli aro od vsakega. O takšnem ravnanju priča posredno tudi poselska postava iz leta 1858, ki določa: „Ako je vzel posel aro od več gospodarjev, je dolžan k tistemu služiti iti, od ktereja je najpervo aro vzel“ (Red II, str. 21). V primerjalni obravnavi poselskih redov iz leta 1891 pa pisec sestavka tudi opozarja na „slabo navado poslov, da se za jedno in isto leto pri dveh, treh ali še celo več gospodarjih vdinjajo“ (Podravniški, str. 122). Znani so tudi vzroki za takšno ravnanje, na primer, da so gospodarji ob nedeljah v gostilni obetali poslu, ki so ga vabili v službo, manj dela pa boljše plačo in hrano, hvalili njegove dobre lastnosti itn. (Podravniški, str. 122). Nič drugače ni bilo na prelomu stoletja in desetletje kasneje, ko so posli menjali gospodarje zaradi podobnih obetov (Makarovič, str. 284).

Naj še omenimo, da so poselske postave določale celo kazni za takšno ravnanje. V poselskem redu iz leta 1787, ki je veljal še leta 1820, je celo zapisano, da mora biti kaznovan tudi gospodar s primerno denarno ali telesno kaznijo, če je vedel, da se posel že udnja pri drugem gospodarju, pa ga je vseeno zaaral zase (Red I, čl. 22).

Spričo pomanjkanja podatkov o dejanski ponudbi poslov v 19. stoletju povzemamo splošno ugotovitev, da je bila ponudba poljedelske delovne sile razmeroma majhna (Vilfan, str. 363), če že ne povsod, pa vsaj v nekaterih pokrajinah in v določenem času. Pomanjkanje poslov pa je do neke mere tudi spremenilo pogoje najemanja. Ali kot je bilo slikovito povedano za Dolenjsko okoli leta 1870: „Hlapca dobiti je lažje nego deklo. Zato odžene gospodar prav kmali, če mu ne dela po všeči. Če pa pobegne dekla, pošlje gospodinja po njo kako zgovorno punico ali ženo, da jo pregovori na povrat. Ta čast daje se tudi deklam, ki so očitne kurbe. Tako hudo je za ženske posle..." (Trdina I, str. 234).

Odpovedovanje delovnega razmerja

V poselskih redih je za gospodarje in za posle navedenih več primerov, v katerih je gospodarju dovoljeno takoj odpovedati službo poslu. Navedene pa so tudi okoliščine, v katerih je dovoljeno dati predčasno, a z odpovednim rokom povezano odpoved delovnega razmerja. Te določbe se v posameznih poselskih redih le deloma razlikujejo.

V poselskih redih je navedenih enajst sklopov okoliščin, ki so dopuščale gospodarju, da je poslu takoj odpovedal službo. Obsežne in ohlapno izražene določbe pričajo, da so imeli gospodarji velike, če že ne neomejene možnosti predčasnega odpuščanja poslov. Tako je gospodar lahko odpustil posla, če je ugotovil, da posel iz kateregakoli razloga ni sposoben za opravljanje službe, če zanemarija službene dolžnosti, če je neposlušen ali kljubovalen, če razžali gospodarja ali člane njegove družine (npr. z zmerjanjem ali obrekovanjem) in ščuva posle zoper gospodarja ali posle zoper posle, dalje, če kaj ukrade ali goljufa ali k temu napeljuje druge posle, če neprevidno ravna z ognjem, kljub temu da je bil ponovno opozorjen, in slabo ravna z živino ali če si v gospodarjevem imenu izposoja denar ali razno blago, če ga za več kot tri dni (velja za Štajersko) ali osem dni (velja za Kranjsko) zaprejo, če pijančuje, igra in če se „drugim nemarnijam in gerdemu vedenju vda, zlasti če otroke ali žlahtnike gospodarjeve v to zapeljuje" (velja za Kranjsko) ali če „drugače razuzdano in nenravno živi (velja za Štajersko), če ga ni čez noč domov brez gospodarjevega dovoljenja ali prenočuje tuje ljudi, če po lastni krivici dobi nalezljivo ali „ostudno bolezen", če je brez gospodarjeve krivde bolan več kot štiri tedne (Red II, čl. 28, Red III, čl. 20).

Poselski redi so le malo ali nič ščitili posle, ki so jim gospodarji odpovedali službo zunaj navedenih vzrokov. Gospodarja namreč ni bilo mogoče prisiliti, da bi posla zoper svojo voljo vzel v službo. Dolžan pa mu je bil, po postavah za Kranjsko in Primorsko, dati mezdo in hrano za preostali pogodbeni čas, vendar največ za četrto leta (Red II, čl. 31) oziroma za šest tednov, kot je zapisano v postavi za Štajersko (Red III, čl. 23) ali za osem, kot je zapisano v postavi za Koroško (Podravniški, str. 126).

O tem, v kakšnem obsegu so gospodarji predčasno odpovedali službo poslom, skorajda ni podatkov. Kazno je le, da so jim v obdobju, ko je primanjkovalo poslov, redkokje odpovedovali, čeravno so bili „posli uporni in zabavljivi" (Trdina III, str. 864).

Med vzroki, ki naj bi dopuščali poslu, da bi predčasno in brez odpovednega roka zapustil službo, pa so bili tile: če posel ne more brez škode za svoje zdravje še naprej opravljati službe, če ga gospodar čezmerno in zdravju škodljivo kaznuje (Red II, čl. 29) ali če z njim grdo ravna (Red III, čl. 21) ali ogrozi njegovo zdravje (Red II, čl. 29), dalje, če gospodar napeljuje posla k nemoralnim ali protipostavnim dejanjem (Red II, čl. 29) in če gospodar namerava iti na potovanje, ki bo trajalo dlje časa kot dogovorjeno službovanje, če se preseli drugam (postava za Štajersko) ali tri (postava za Koroško) ali šest milj (postava za

Kranjsko) proč od dotedanjega bivališča in hoče posla vzeti s seboj (Red, II, čl. 29, III, čl. 21).

Po šestmesečnem odpovednem roku pa je, kakor so velevali poselski redi, posel lahko zapustil službo, če se je npr. poročil ali če je dobil svoje lastno gospodarstvo ali obrt, ali če so ga potrebovali starši (Red II, čl. 29, Red III, čl. 21).

V matičnih knjigah 19. stoletja in družinskih popisih je na stotine podatkov o tem, da so posli večinoma naglo menjavali gospodarje (npr. Strojna, R, Črna, R). Le malo podatkov priča o vzrokih takšnega ravnanja. Med njimi so znani: slaba hrana, ali „hrana pod ključem“, nizka plača, težko delo (Trdina I, str. 6, 239). Če lahko verjamemo pričevanju z Dolenjskega iz leta 1876, so „zlobne dekle“, ki so odhajale od hiše, nagovarjale še druge posle, naj store isto, da bi prišel „gospodar v neprilike“ (Trdina II, str. 616).

Po prenehanju delovnega razmerja so se posli dostikrat ponovno zaposlili kot posli pri drugem gospodarju. O tem je dosti, vendar le malo uporabljenih podatkov v matičnih knjigah. Nadrobnejši podatki o ponovnem zaposlovanju poslov so zbrani tudi v poselskih knjižicah. Na primer: leta 1862 na Glogovici (občina Radohova vas) rojeni Jožef Hren je v letih 1887 do 1908 delal kot hlapec. Medtem je osemnajstkrat menjal gospodarja, k istemu gospodarju na Hudo se je celo trikrat vrnil (Hren). Trikrat se je vrnil k velikemu kmetu Končniku v Toplo tudi hlapec, ki se je vmes udinjal po drugih kmetih v Topli in v črnjanskem župnišču (Makarovič, Črna, str. 159).

Nekdanji posli so se v želji, da bi bolje zaslužili in da bi bili bolj svobodni, zaposlovali tudi kot delavci zunaj kmetijstva. Na primer v Mežiški dolini so se zaposlovali v rudniku svinca v Črni, v leškem premogovniku ali ravenski železarni (Makarovič, Zapiski), odhajali pa so tudi v druge kraje in države. Zlasti moški. Nema lokrat so se izseljencem v Francijo in Ameriko pridružile tudi ženske (Makarovič, Predgrad, str. 170; Trdina II, str. 247, 641). Naj še omenimo, da so ponekod omalovažujoče gledali na zaposlovanje žensk zunaj domačega kraja. O tem priča tudi zapis z Dolenjskega, češ da dekle, ki gredo služiti v tuje kraje, npr. na Hrvaško, niso nič vredne (Trdina I, str. 314).

V skladu s poselsko postavo so kmečki gospodarji udinjali posla za eno leto (npr. Red II, čl. 9). Posli so nastopali in tudi zapuščali službo ob določenih in tudi v poselskih postavah zapisanih rokih. Ti so bili za posamezne pokrajine različni in v praksi so bili marsikje drugačni od uradno določenih. Na primer v poselskem redu za vojvodino Kranjsko iz leta 1858 piše, naj bi se posli menjavali (to je nastopali službo ali odhajali iz službe) o božiču (Red II, čl. 9). Pričevanja za konec 19. stoletja pa povedo, da so na primer v Poljanski dolini ob Kolpi (Makarovič, Predgrad, str. 61), prav tako kot na primer v Bohinju (Makarovič, Bohinj, str. 108), „basali“ hlapci o sv. Juriju (24. 4.). Na Koroškem, v Mežiški dolini, so jih najemali v dveh rokih, na primer v Strojni okoli božiča ali novega leta (Makarovič, Strojna, str. 63), v Črni pa o sv. Mihaelu (29. 9.) (Makarovič, Črna, str. 156), kot je predpisoval poselski red za sosednjo Štajersko še leta 1895 (Red III, čl. 5).

Po enoletnem udinjaju so posli, če jih je gospodar prosil, lahko podaljšali službeno pogodbo še za leto dni in potem spet tako. Zato so nekateri posli služili pri istih gospodarjih tudi po več let, drugi pa so se vsako leto menjavali. O tem imamo na voljo dosti, a doslej le malo obdelanih podatkov v matičnih knjigah. Na primer v Strojni na Koroškem je pri srednjem kmetu Kobovcu služila dekla Jera vsaj od leta 1830 do 1833. Pri Šopku pa je služil pastir vsaj od leta 1836 do 1846 (Makarovič, Strojna, str. 63).

Spomin na dolgoletne t.i. zveste posle, ki so po več desetletij ali celo dosmrtno služili pri istem gospodarju, je ohranjen v redkih pričevanjih za 19. stoletje (Makarovič, Zapiski).

Matthäus Dimpfhofer

1. Matthäus
2. Franz
3. Gaspar Millner
4. Georg Waffner
5. Klara Waffner
6. Katharina Bodanpfer
7. Alois Jäger
8. Lukas Jäger
9. Maria Ollza
10. Maria
11. Georg Felfner
12. Johann Cristin
- ~~13. Franz~~

Krippa

- Franz Triffner
 Johann Sowaßky
 Franz Lappner
 Antonat Rabilky
 Margarety Miklin
 Ursula Miklin
 Elisabeth Jralindny

Krippen

- Georg Felfner
 Johanna Annab
 Anna Kront

1884
 14
 70
 1884
 7
 5

Posli na gostilnah in manjših kmetijah pri Matevžu, Krišeju in Rešerju, Črna na Koroškem okoli 1870 (Župnijski arhiv, Črna na Koroškem)

Bržkone se je spomin nanje ohranil zavoljo tega, ker so bili takšni posli na splošno redki. Vsaj tako beremo v zapiskih z Dolenjskega iz leta 1870: „Po Dolenjskem posli še zmirom nahajajo se taki, ki ostajajo često do sive starosti in smrti pri hiši, kar je za njih dobro, ker so preskrbljeni“ (Trdina I, str. 138). Pri nekem koroškem kmetu je hlapec služboval kar sedemdeset let in menda ga je za takšno zvestobo, če lahko verjamemo pričevanju, odlikoval cesar s srebrno medaljo (Hlapec, str. 385).

Posli so se začeli udinjati in so se udinjali v različnih letih starosti. Nekateri so se udinjali že v najstniškem obdobju. Med njimi je bilo tudi precej starejših hlapcev in dekel. To potrjujejo ne tako redki, doslej le deloma obdelani podatki v matičnih, zlasti družinskih pa tudi poročnih in mrliških knjigah. Naj omenimo nekaj primerov s hribovskih kmetij v Mežiški dolini: V Topli so pri Kordešu udinjali okoli leta 1870 vsaj deset poslov. Pri petih je zapisana tudi starost poslov. Najmlajši hlapec je imel 11 let, ostali pa 13, 18, 20 in 50 let (Status

1870). Sredi 19. stoletja so pri Šumahu v Podpeci služili vsaj štirje hlapci. Najmlajši je imel 15, dva pa 20 in 28 let (Status 1844). Podobno kot pri Kordežu so tudi na Pikovi kmetiji v Podpeci zaposlovali sredi 19. stoletja komaj enajstletnega hlapca (Status 1844). V istem času so udinjali na Jesenikovi kmetiji v Podpeci dve dekli, stari po 12 in 40 let, in šestdesetletnega hlapca (Status 1844). Najmlajši Najovnikov hlapec s Podpece, je imel 17 in najstarejši 65 let (Status 1844).

V mrliških knjigah fare Kozje je v obdobju 1826 do 1881 vpisanih med umrlimi farani tudi precej poslov. Med njimi so bili umrli hlapci stari 26, 30, 42, 57 in 63 let, dekle pa 14, 28, 35, 40, 48, 50, 52, 55, 56 in 69 let (Kozje). Od podatkov, ki pričajo o starosti poslov v posameznih krajih, so doslej obdelani le iz treh bohinskih župnij. Tamkaj je v obdobju 1843 do 1935 umrlo 46 poslov v starosti od 16 do 92 let. Med njimi naštejemo 42 odstotkov poslov, ki so se udinjali tudi po petdesetem letu. Med umrlimi je bil najstarejši dvaindevetdesetletni hlapec (Makarovič, Bohinj, str. 114).

Na splošno so ostarele posle le redkokje udinjali. Samoumevno so jih pognali na cesto. Tega so se socialno nezavarovani posli večinoma zavedali že v mladih letih. Tudi tale zapis z Dolenjskega iz leta 1870 potrjuje to: „Mi dekcle delamo samo za hrano, da ne poginemo lakote — prihraniti ne da se nič. Tako nam preteče mladost. Starih dekel se ljudje boje, potikajo se sim ter tje po tabernih, dokler jih tudi za najemne več nete in kaj potem. Treba pa vzeti v roke beraško palico...“ (Trdina I, str. 182). Bržkone je bilo med starimi berači, ki so v drugi polovici 19. stoletja pogostoma beračili po deželi tudi precej nekdanjih poslov (Vlačugarji, str. 220). Leta 1854 je bilo celo zapisano, da je beračev „sada več kot zvezd na nebu“ (Miroslav, str. 95). Zapuščeni hlapci in dekcle so samotno umirali na svojih bednih poteh in včasih tudi na kmetijah, če so se jih usmilili in jih vzeli pod streho (Makarovič, Strojna, str. 82—83).

Posli po posameznih kmetijah

O številu poslov po posameznih kmetijah so za 19. stoletje na voljo razni viri. V cenilnih operativnih franciscejskega katastra se okoli leta 1830 omenja za številne katastrske občine, koliko poslov je povprečno zaposlovala posamezna večja kmetija. V matičnih knjigah so posli zapisani, na primer, ob rojstvu otrok, smrti ali poroki. Podatki o poslih so tudi v družinskih popisih. Znani so tudi, sicer redki, popisi poslov pri posameznih kmetijah ali farah.

Največ poslov so udinjali na velikih samotnih, zlasti koroških kmetijah, po osem in tudi več. Tako so na Lešah, kot je bilo zapisano leta 1833, imeli večji kmetje po 4 hlapce in dekcle (Leše). Za katastrsko občino Črna na Koroškem je bilo leta 1830 zapisano, da udinjajo na večjih kmetijah po dva moška in dva ženska posla (Črna). Povsem konkretni podatki pričajo, da so na primer leta 1844 pri velikem kmetu Pongračiču udinjali prav toliko poslov, to je dva hlapca in dve dekcle, pri velikem kmetu Cvelbarju pa štiri hlapce (Status 1844). Dosti poslov so udinjali tudi gospodarji na Ludranskem vrhu, če že ne sočasno, pa vsaj v krajšem obdobju. Na Permanšekovi kmetiji so služile okoli leta 1840 tri dekcle in 7 hlapcev, na Božičevi pa dva hlapca in dve dekcle (Status 1844). Dalje sta vpisana med družinskimi člani Dretnikove družine na Javorju dva hlapca in štiri dekcle, pri Vesevku pa prav toliko (Status 1844). Za k.o. Topla je bilo leta 1832 zapisano, da imajo pri večjih gospodarstvih 4 do 5 moških in 3 do 4 ženske posle. Leta 1870 pa so imeli pri večjem kmetu Kordežu 3 hlapce in pri velikem kmetu Končniku 4 hlapce in 3 dekcle (Status 1870). V

- 36 -

Ime, stan in stanovanje gospodarja	Kteri dan je stopil posel v službo	Za kaj je služil	Kteri dan je stopil posel iz službe
Name, Charakter und Wohnort des Dienstherrn	Tag des Eintrittes in den Dienst	Eigenschaft des Dienstes	Tag des Austrittes aus dem Dienste
J. Vehoce Hüerenbach	1/6 55	Konjick hlapce	30/12 93

- 37 -

Spridevalo, kako se je posel v službi obnašal, kar se tiče			
Dienstzeugniß über			
zvestobe	pripravnosti za delo	pridnosti	poštenosti in pobožnosti
Ehre	Geßchicklichkeit	Fleiß	Sittlichkeit
zvest, pripraven, previden, prosten, posestvo pri konjick rancoljir.			
J. Vehoce			
Joan Radunell Ziffer			

Spridevalo iz leta 1893: Poselske bukvice leta 1862 na Glogovci (Radohova vas) rojenega Jožefa Hrena (Zasebni arhiv)

Strojni so v posameznih letih v obdobju 1836—1894 udinjali po večjih in srednjih kmetijah od 1 do 5 hlapcev, od 1 do 4 dekle (le-te so nemalokrat imele pri sebi od 1 do 5 manjših otrok) in od 1 do 4 pastirje, kar nadrobneje kaže priložena tabela (Makarovič, Strojna, tab. VII).

V ostalih slovenskih pokrajinah so udinjali po kmetijah od 2 do 4 posle. Za ponazoritev navajamo nekaj podatkov. Okoli leta 1830 so udinjali večji kmetje v Adlešičih, Čatežu, Knežaku in Višnji gori po 1 hlapca in 1 dekle, v Drašičih, Stični, Šentrupertu in Trebnjem, po 1 hlapca in 2 dekli; v Ratečah po 1 hlapca, 1 dekle in 1 pastirja; v Lozicah po 2 hlapca in 1 dekle; v Vodicach po 3 posle in v Gorenji vasi po 4 posle (Cenilni operati za našete kraje).

Leta 1870 je bilo na Tolminskem 5380 zemljiških posestnikov. V istem času so našteali na Tolminskem 15.308 poslov, kar pomeni, da so na kmetijah povprečno zaposlovali malo manj kot tri posle (Rutar, str. 317)

Na območjih s prevladujočimi manjšimi kmetijami so le redki večji kmetje po potrebi najemali posle. Na primer v Predgradu v Poljanski dolini ob Kolpi, kjer sta bili samo dve večji kmetiji (polkmetiji) in 36 četrtkmetij, so povprečno zaposlovali ob koncu 19. stoletja le tri posle v vasi (Makarovič, Predgrad, str. 59, 108).

Podobno velja tudi za nekatere vasi na Dolenjskem. Na primer v Kamenicah pri Novem mestu so okoli leta 1870 le pri enem posestniku in gostiničarju udinjali hlapca (Trdina I, str. 266).

Delo

Posli so na kmetijah opravljali različna poljska in druga dela. Predvsem na večjih, pretežno hribovskih kmetijah, kjer so marsikje udinjali po več poslov, so imeli nekoliko bolj odmerjene vrste dela. Odtod tudi izvirajo poimenovanja, na primer volar, kravarica, svinjarica itn.

V poselskih redih 19. stoletja je zapisano, kakšen mora biti odnos poslov do dela in tudi koliko in kakšnega dela jim smejo nalagati gospodarji (Red II, čl. 11, 18). Maloštevilni konkretni podatki pa pričajo, da je bilo v praksi to različno urejeno.

Podatki iz konca 19. stoletja pričajo, da so delali posli praviloma, tako kot domači, od jutra do večera (Makarovič, Zapiski). V zimskem času so delali malo manj kot poleti, ko so, na primer, vstajali ob košnji že s prvim svitom, to je okoli tretje ure. Zlasti na velikih kmetijah so ponekod delali posli tudi po 20 ur na dan. O tem obstajajo pričevanja tudi za novomeško okolico iz leta 1870 (Trdina I, str. 188). Izjemoma pa so ponekod dolgo delali tudi v zimskem času. V novomeški okolici, na primer, so delale dekletke od 4^h do 22^h, to je 18 ur na dan (Trdina I, str. 180). V zimskih večerih so dekletke tudi predle. O tem so znana pričevanja iz srede 19. stoletja za okraje Bizeljsko, Cmurek in Jelše (Kuret I, str. 76, Kuret II, str. 137, 192). Prav tako kot hlapci so pozimi tudi mlatile. Hlapci so bili zaposleni tudi s sekanjem drv, popravljanjem ornih naprav in drugega orodja, kot je zapisano leta 1843 npr. za bizeljski okraj (Kuret I, str. 76 in Kuret II, str. 137). Med slovesnejšimi opravili poslov je bila, kot se omenja leta 1854 za Goriško, vožnja nevestine bale (Šege, str. 54).

Čeravno je bilo v poselskih postavah zapisano, da „Gospodar ne sme poslu več in težjih del nakladati, kakor jih more s svojo močjo opravljati“ (Red II, čl. 18), so nekateri gospodarji ravnali tudi nasprotno. V zvezi s tem je zanimiv zapis iz leta 1870: „V mestu igrajo proti nim (poslom) preveč gospoda, na deželi pa neusmiljenega tirana, porabivši zadnjo iskro njih moči za svojo službo in ne privoščivši jim ne veselja ne pravega počitka“ (Trdina I, str. 180).

Poslom so večinoma odredili delo vsak dan sproti: gospodarji hlapcem in gospodinje delam. Po poselskih predpisih je bil „Posel dolžan, vse opravila, za ktere se je vdinjal, in tudi druge, ktere se morejo po pravici in pameti med vdinjanje šteti, natanko in voljno tako opravljati, kakor gospodar ukaže“ (Red II, čl. 11). Vsekakor ne kaže zanikati, da je bilo za uspešno gospodarjenje na kmetijah potrebno avtoritativno vodenje družinskih članov. Nedvomno pa so brezpogojna poslušnost in pokorščina ter hkratna zavest poslov, da ne delajo zase in da za svoje delo niso dovolj plačani, hromili, če že ne zatrli njihovo delovno pobudo in ustvarjalnost. To potrjujejo takale pričevanja: „Že tako delajo dolenjske dekletke le to, kar se jim ukaže; če se jim nič ne reče, ne pojdejo pomagat, ko bi hiša gorela. Če zadržuje kak posel gospodinjo zunaj hiše, ne bo dekla, če je tudi v kuhinji, nikoli pogledala v peč, da odmakne kak lonec ali ponev, da se ne prismoji jed ali sicer ne spridi. Pokarana

brani se ravnodušno z izgovorom: Saj mi niste nič rekli" (Trdina I, str. 283). „Dekle če so tudi poštene, nimajo nič svoje misli in brige za hišo, nič izrajtala, kakor mašine treba jih je premikati in tako rekoč vsako delo v roke dati in zraven biti, da ne zastane posel" (Trdina I, str. 180).

Praviloma so domači in z njimi večinoma tudi gospodarji delali skupaj s posli. Drugače povedano: garali so prav tako kot posli. Bržkone so posli najboljše delali takrat, kadar so delali skupaj z domačimi. O tem so znana poleg resnih tudi šaljiva pričevanja (npr. Trdina I, str. 26). Domnevamo, da so tudi v 19. stoletju, vsaj spočetka, gospodarji opazovali posle, kako opravljajo svoje delo. To so gospodarjem svetovale tudi Kmetijske novice (Bleiweis, str. 163).

Hrana

V poselskih redih iz 19. stoletja beremo med dolžnostmi gospodarjev nekaj malega tudi o prehrani poslov. Splošne določbe o hrani poslov v postavah za Kranjsko, Primorsko, Štajersko in Koroško so se le malo razlikovale.

O prehrani poslov je na voljo le peščica konkretnih pričevanj. V njih so največkrat opisani jedilniki poslov z večjih koroških kmetij, kot piše na drugem mestu (gl. Makarovič, Prehrana). Iz konca 19. stoletja so večkrat potrjeni podatki, da je poslom največ pomenilo, če so jedli isto hrano oz. za „isto mizo z gospodarjem" (Makarovič, Zapiski). Bržkone tudi poprej ni bilo dosti drugače.

Poročevalec, ki je opisoval življenjske razmere v brestaniškem okraju, je leta 1810 zapisal, da „Posli in gospodar uživajo isto hrano, ker sedijo skupaj za isto mizo. Kot vsakdanjo hrano je naštel močnik, kašo, žgance, ričet, fižol ali bob na juhi, zelje, reop in krompir. Ob nedeljah in praznikih pa meso, pečenko in tudi pečene štruklje. Jedli so trikrat na dan (Kuret I, str. 83).

Domači pridelki so sestavljali prehrano kmečkih poslov tudi v drugih slovenskih predelih (Makarovič, Prehrana). To je bilo tudi v skladu s poselskimi redi iz druge polovice 19. stoletja. V postavah za Koroško iz leta 1874 in za Štajersko iz leta 1885 izrecno piše, da more posel zahtevati tako hrano, kakršna je v navadi v kraju, kjer se udinja. Postavi za Primorsko iz leta 1857 in za Kranjsko iz leta 1858 pa pravita, da mora biti hrana poslov zdrava in zadostna (Podravniški, str. 124).

Naj še omenimo, da so v vinorodnih krajih ponudili tudi hlapcem in deklam k dnevnim obrokom vino. Zlasti ob dobrih vinskih letinah pa so poleg nekaterih hlapcev tudi dekle pije čezmerno. O tem je bilo zapisano leta 1871, da „deklam ni se mogla nikoli žejna rit zaliti" (Trdina II, str. 463). Pa tudi sicer so menda dekle, vsaj tako priča o tem edini podatek iz novomeške okolice za leto 1877, rade pile po krčmah „na račun ljubčkov in drugih dobrotnikov" (Trdina II, str. 641).

Zasluzek

V predpisih, ki so urejali poselska razmerja v 19. stoletju, če izvezamemo poselski red za Štajersko, prejemki poslov niso bili natančno določeni. Na splošno je bil njihov zaslužek precej različen. Če izvezamemo hrano, ki je pomenila del plačila, so ponekod prejeli samo še obleko enkrat letno. Drugje so dobili poleg hrane in obleke tudi plačilo. Redkokje so se

udinjali samo za denar, ki so ga gospodarji na splošno izplačali enkrat na leto, proti koncu 19. stoletja pa tudi že vsak mesec.

O poselskih prejemkih so na voljo redka pričevanja za posamezna območja ali posamezne kmetije. Če posplošimo, so na slovenskem ozemlju prejemali posli pol plače v denarju in pol v obleki. To potrjujejo predvsem podatki za prvo polovico 19. stoletja. Tedaj so na kmetijah večinoma še pridelovali oblačilne tkanine, platno, raševino in sukno (gl. tudi Makarovič, Kultura). Zato je bilo delno, ponekod pa tudi celotno plačilo v naravi vsaj za gospodarja ugodnejše. V drugi polovici 19. in zlasti proti koncu 19. stoletja, ko je zamiralo pridelovanje domačih tkanin, se je vsaj ponekod uveljavljalo plačevanje samo z denarjem. Bržkone je bil takšen način plačevanja za posle ugodnejši, saj so v celoti razpolagali s plačilom. Nekaj podatkov priča tudi o nasprotnem, na primer z Dolenjskega leta 1871 „... dekle se ve, da imajo raje obleko nego novce. Že samo obuvale bi izdalo 8 for.“ (Trdina II, str. 474).

Primerjava podatkov iz raznih slovenskih pokrajin, okrajev in krajev priča, da so bili prejemki v obleki in denarju precej različni. Na primer v podsredčki gosposki so prejemali, kot je bilo zapisano leta 1821, poleg hrane le obleko. Dekle oziroma hlapci so se na leto udinjali za eno pražnjo in dve delovni obleki (Baš, str. 50). V okraju Brestanica so že leta 1810 prejemali hlapci poleg obutve (tj. para novih škornjev in podšiv treh starih parov) še v denarju 50 gld. Dekle pa so bile še vedno plačane samo z obleko, ko so prejele eno delovno in eno pražnjo obleko, tj. delovno krilo iz hodničnega platna in prav tak predpasnik, rokavce in ruto, za nedeljo pa fino platneno avbo s pisanim čelnikom, boljše rokavce, mezlanasto krilo z raševinastim modrcem, katunast predpasnik, fino platneno naglavno ruto, usnjen pas, lodnasto jopo in še par novih škornjev in podšiv treh starih parov (Kuret I, str. 85). Samo hrano in potrebno obleko so prejemali tudi pastirji, otroci od 10. do 17. leta, v davčni občini Sv. Bolfenk v Slovenskih goricah okoli leta 1840 (Kuret I, str. 77). Sredi 19. stoletja se poučimo za gosposko Planina, da so prejemali posli poleg obleke tudi že plačilo. Leta 1843 so zaslužili hlapci na leto po 16 gld. in obleko. Dekle pa so dobile na leto 10 gld., 2 para škornjev in obleko iz hodničnega platna. Pastir je prejel 6 gld., par škornjev in eno obleko na leto (Kuret, str. 133). V istem času so imeli posli v okrajni gosposki Jurklošter nekoliko večje mezde, zato pa so jim dali manj obleke. Hlapec je zaslužil navadno 20 gld. na leto, dekla pa 12 gld. Zaslužila je še par škornjev, hlapec pa še ene prtene hlače (Jurklošter). Po podatkih iz kuracije Bele vode iz leta 1843 so bili pastirji v planinah med najbolje plačanimi posli. Poleg plačila so dobili delež ovsa in dovoljenje, da so pasli poleg tujih tudi svoje ovce in koze (Kuret I, str. 67).

Sredi 19. stoletja so bile precejšnje razlike v denarnih prejemkih poslov tudi v drugih okrajih na Slovenskem Štajerskem. Na primer v Jelšah so hlapci in dekle prejemali poleg ene delovne obleke 8 do 12 goldinarjev na leto (Kuret II, str. 192). Malo več so zaslužili posli v bizeljskem okraju, kjer je leta 1843 prejel hlapec na leto 14 do 16 goldinarjev, dekla pa od 10 do 12 goldinarjev; oba sta prejela tudi pripadajočo aro v znesku 1 do 2 goldinarjev (Kuret I, str. 76). Primerjalno navajamo, da je tedaj zaslužil ranocelnik 80 gld. in babica 20 gld. na leto (Kuret I, str. 77), seveda brez hrane. V istem času, to je leta 1843, je bilo zapisano, da so v brežiškem okraju prejemali posli poleg obleke in obutve od 18 do 24 gld. na leto (Kuret I, str. 96), v okraju Cmurek pa je bila letna plača hlapca 46 gld. in dekle 28 gld. Prejela sta tudi obutev in po 6 vatlov platna ter ob vsakem žeganju po 1 goldinar za pijačo (Kuret II, str. 137). Primerjava prejemkov kaže, da so bili vsaj na Slovenskem Štajerskem v prvi polovici 19. stoletja po do sedaj znanih podatkih najbolje plačani hlapci in dekle v okraju Cmurek. Zaslužili so približno štirikrat več kot, na primer, na območju gosposke Jelše (Kuret II., str. 137).

Zakon z dne 27. junija 1895 je za vojvodino Štajersko določal višino poselskih prejemkov po četrletjih. Razlike v višini zneskov kažejo da so bili glede na stopnjo delovne obremenitve v raznih letnih časih predpisani tudi različni prejemki. Kolikor se posel in gospodar nista pogodila drugače, naj bi posel prejel konec marca 10 kron, konec junija 25 kron, konec septembra 40 kron in konec decembra 25 kron (Red III, čl. 16).

Vsaj v tridesetih letih so posli na koroških kmetijah približno enako zaslužili (gl. tudi Makarovič, Kultura). Na primer v Črni na Koroškem je prejel leta 1833 hlapec na veliki Lamprehtovi kmetiji z aro vred 30 goldinarjev, dekla pa 14 goldinarjev in obleko (Protokol I). V Selah v Rožu pa je prejel hlapec malo več kot 28 goldinarjev z všteto obleko in dekla malo več kot 16 goldinarjev, prav tako z všteto obleko (Protokol).

Za drugo polovico 19. stoletja so znani določnejši podatki o poselskih prejemkih za del Dolenjskega, Bele krajine in Koroškega. Na primer v novomeški okolici so bili okoli leta 1870 posli ponekod plačani še vedno na leto, drugje pa tudi že na mesec. Tako je leta 1871 prejela mala dekla 24 goldinarjev, velika pa 30 goldinarjev na leto (Trdina II, str. 473). V istem času je v novomeški okolici zaslužila dekla v denarju 25 goldinarjev na leto, z všteto obutvijo, rutami, spodnjimi krili in drugo obleko pa tudi do 35 goldinarjev (Trdina I, str. 246). Dekla, ki je prejela mesečno mezdo, pa je leta 1870 zaslužila po 8 dvajsetic (Trdina I, str. 166). Mezde dekel so se v naslednjih letih nekoliko zvišale. Tako sklepamo po podatku z Dolenjskega za leto 1876, ko je prejela dekla 3 goldinarje na mesec, z darili vred (npr. za god, žepnina ob semanjih dneh) pa je prejela v celem letu 55 goldinarjev (Trdina II, str. 608). Vse kaže, da so v istem času na nekaterih kmetijah v novomeški okolici še vedno odrahtali velik del plačila v obleki. V Irči vasi, na primer, je prejela dekla, ki je prišla služiti šele ob veliki noči, poleg 12 goldinarjev še „vso obleko dvojno, dva robca, dve kikirji eno spodnjo 2 rokavov 1 čizme 1 škornje. To je zgled velike plače na kmetih“ (Trdina II, str. 474).

Na Dolenjskem, kolikor lahko sklepamo po nekaj podatkih, so okoli leta 1870 zaslužili hlapci približno toliko kot deklet. Med njimi so bili tudi takšni, ki so postavljali posebne pogoje. Tako v narodopisnih zapiskih z Dolenjskega iz leta 1870. Eden izmed hlapcev je terjal poleg 24 goldinarjev letne mezde še tri pare čevljev in dovoljenje, da se lahko udeleži vseh sejmov in ostane na njih do konca (Trdina I, str. 266). V istem času so tudi hlapce že plačevali na mesec, vendar samo v denarju in nekoliko več. O tem priča podatek, da je hlapec v novomeški okolici prejemal po 4 goldinarje na mesec (Trdina I, str. 166).

V Poljanski dolini v Beli krajini so bile vsaj proti koncu 19. stoletja velike razlike v plačah posameznih poslov. Pri kmetu in krošnjaru s Pake je pastir leta 1881 prejemal skromno plačilo v denarju in obleki, kot sklepamo po zapiskih o celoletni porabi: „Za platno čobani sum dal 1 gld“ in „čobani mali leibec 50 kron“ (Makarovič, Predgrad, str. 203). Pri istem gospodarju je pastir prejel poleg hrane v letih 1886/87 klobuk, vreden 50 kron (Makarovič, Predgrad, str. 205). Tudi dekla je bila precej slabše plačana kot, na primer, njene vrstnice na Dolenjskem. V letih 1890 in 1893 je prejela le po 7 goldinarjev (Makarovič, Predgrad, str. 207). Na prelomu stoletja pa so ponekod v Poljanski dolini posli zaslužili precej več, hlapci po 80 in deklet po 60 goldinarjev na leto (Makarovič, Predgrad, str. 63).

Če povzamemo, so na velikih koroških kmetijah udinjali po več poslov. Posamezni posli so opravljali različna dela in bili zato tudi plačani po delu. V Črni in okolici so, na primer, prejeli na leto takele mezde: prvi hlapec 50 do 60 gld., drugi hlapec, volar, 50 gld., tretji hlapec 45 do 50 gld., prva dekla, kravarica, 30 do 35 gld., druga dekla, svinjarica 30 gld., pomočnica, iberžnica, 5 gld. ter obleko in čevlje, pomočnik, iberžnik, pa poleg obleke

in obutve 10 gld.; ovčji in goveji pastir pa sta zaslužila le obleko in škornje (Makarovič, Črna, str., 163).

Nekatere dekline so imele, zlasti na koroških samotnih kmetijah, pri sebi še nezakonskega otroka. Zato so prejemale manjšo mezdo. Na primer na prelomu stoletja je prejemala kravarica na večji kmetiji v Strojni samo po 20 goldinarjev na leto, ker so ji ob koncu leta odračunali oskrbnino za otroka (Makarovič, Strojna, str. 70).

Zanimivo bi bilo natančneje ugotoviti vsakokratno vrednost poselskih prejemkov, vendar zvečine nimamo dovolj podatkov o tem za posamezne pokrajine. Zato le posplošeno ugotavljamo po podatkih o koroških poslih, da bi si okoli leta 1830 kupila dekla za celoletni zaslužek v denarju malo več kot eno praznjo obleko, hlapec pa malo manj kot dve praznji obleki (Protokol). Podobno je bilo tudi leta 1870 v novomeški okolici: „Plača dekelska je komaj za obleko...” (Trdina I, str. 289).

Za svoje marsikdaj res trdo garanje so bili posli večinoma slabo plačani. Ponekod so bolj zaslužili celo berači, če lahko verjamemo zapisu z Dolenjskega iz leta 1870: „Berač Pavle, bahal se s svojim stanom, da si pridobi zmirom toliko kakor dva hlapca, zato da je vsaki osel, ki hodi k kmetom v službo, delat ko pes” (Trdina I, str. 32–33).

Nekaj podatkov priča o tem, da so ponekod posli dodatno zaslužili kakšen dinar. Z zaslužkom pa je bilo takole: v okraju Fala so hlapci na hribovskih kmetijah pozimi približno leta 1840 lahko izdelovali različne lesene predmete in jih prodajali za svoj račun (Kuret II, str. 218), v novomeški okolici pa je okoli leta 1870 eden od tamkajšnjih gospodarjev pošiljal deklo na dnino, da mu je prislužila „nekoliko soldov” (Trdina I, str. 113).

V želji, da bi zadostile svojim željam in potrebam po obleki, so si nekatere dekline v novomeški okolici leta 1870 pomagale tudi drugače: „Dekle misli, kako bi si kupilo kak svilen robec, pa ni dosti soldov, ker je še bolj treba omisliti si črevlje in kikljo — vot zdaj pride ljubček in ponudi razen srca tudi kak goldinarček” (Trdina I, str. 188).

Za 20. stoletje imamo kar precej podatkov, da so gospodarji posle občasno obdarovali. Za 19. stoletje je znanih le malo podatkov. Tako je, na primer, kmet in krošnjar s Pake v Poljanski dolini ob Kolpi podaril pastirju občasno nekaj žepnine. Leta 1890 je namreč zapisal: „Čobani sum dal za šenk 30 krajc” in leta 1893 „Čobani za šenk 2 for” (Makarovič, Predgrad, str. 206, 207). Eden izmed dolenjskih gospodarjev pa je dajal dekli poleg plačila še darila o godeh in za vsak semenj po 60 soldov (Trdina II, str. 608).

Poraba zaslužka

Maloštevilna pričevanja o tem, kako so posli porabili zaslužek, so znana komaj za zadnja desetletja 19. stoletja in večinoma izvirajo z Dolenjskega.

Posli so s prisluženim denarjem različno ravnali. Varčnejši so ga hranili in po potrebi gospodarno porabljali, največkrat za nakup obleke (prim. Trdina I, str. 181). Nekateri, med njimi zlasti hlapci, so borne prejemke pogнали, na primer na semnjih ali veselicah. Nedoletni posli so morebitni prisluženi denar večinoma dajali staršem.

O tem govori nekaj pričevanj z Dolenjskega in Bele krajine, ki jih lahko z manjšim pridržkom posplošimo tudi na ostale slovenske pokrajine, odkoder so znani podobni podatki o poselski porabi na prelomu stoletja (Makarovič, Zapiski).

Na splošno so bile dekleta varčnejše kot hlapci. To potrjuje tudi zapis iz leta 1877 za novomeško okolico (Trdina II, str. 641). Zato so imele med posli zlasti dekleta precej privarčevanega denarja v hranilnici (Trdina III, str. 833).

Nekateri posli so menda celo pretirano varčevali, da bi si kupili posestvo in se osamosvojili. Tako lahko razglagamo tudi dvojne zapisev z Dolenjskega iz leta 1877: „Hlapec Martin nosil je tudi fižol v žepih, kedar je prišel zastonj do jedi, nametal se je za tri dni... Kupil si je kmetijo, vinograd etc. Dekla in pozneje sebenica Meta ni kakor Martin nikoli dala za vino — in za noben lišp nič, prihranila si je v službi 1.000 f“ (Trdina II, str. 463).

Nekatere mlajše dekleta so pretirano varčevale in potem porabile denar za gizdavo oblačenje. O tem so znani podatki, ki razkrivajo tudi namen takega oblačenja. Vsekakor jih ne kaže posploševati: „Ena (dekla op. pisca) ima vsaki mesec novo kijkljo s pomočjo čezmernega nečloveškega stradanja... včasih steče nekteri uloviti ženina in to je tudi kaj vredno“ (Trdina II, str. 464).

Med posli so bili tudi takšni, ki so zasluženi denar potratili. V zapiskih z Dolenjskega iz leta 1870 so navedeni — za današnje pojme večinoma prav skromni — primeri nekdanje razsipne porabe: „Posli ne morejo si nič prihraniti zato ker a hodijo na vsako žegnanje in puščajo tu saj po pol forinta b če je treba kamo iti se najraje vozijo, kar tudi ni zastonj c o novini sadja kupujejo si črešenj, kostanj, hrušek etc. posebno pa trošijo radi o vsaki priliki vino, ki ni zastonj“ (Trdina I, str. 308). Domnevamo, da so posli nekaj več porabili okoli božiča in novega leta, ko so jim gospodarji izplačali celoletni zaslužek ali ostanek denarja, če so ga že med letom občasno „jemali ven“. V novomeški okolici so vsaj nekateri posli del prisluženega denarja zapili, kot beremo v zapiskih iz leta 1876: „Dobivši ostanek plače o božiču npr. kakih 20 for da prvi dan za vino in žganje po 3 do 5 f. Žganja toliko da ga tovaršija ne more popiti, tudi drugi in tretji dan še položajo po kakih 5 — 6 litrov“ (Trdina II, str. 622—623).

Redki podatki, ki jih ne kaže posploševati, pričajo o tem, da so ponekod tudi dekleta tratile denar za pijačo (Trdina I, str. 176).

Nedoletni posli, pastirji, pa tudi dekleta in hlapci so morebitne borne prejeme v denarju marsikje dajali staršem. Domnevo potrjuje peščica podatkov, med njimi dvojne zapisev v knjižici izdatkov kmeta in krošnjarja s Pake v Poljanski dolini ob Kolpi iz leta 1893: „Sem dal v čobanov lon očetu Petru Majerle 10 for“ in „Čobanoveme oči sum dal ve lun 10 for“ (Makarovič, Predgrad, str. 206, 207). Tudi deklam v novomeški okolici so, kot je bilo zapisano leto 1870, denar pobrali starši (Trdina I, str. 176). Brezvestni starši pa so, če smemo verjeti bržkone pretiranemu ali vsaj preveč posplošujočemu zapisu, denar zapili: „Otroke poženo v službo potem jemljo od njih zasluženi denar na 'posodo' in ga zapijujo sede v krčmi po 3 in več dni do zadnjega solda. Uboge hčeri si pa ne morejo še potrebnih cunj omisliti“ (Trdina I, str. 24).

Nezakonski otroci poslov

V rojstnih matičnih knjigah so vpisana poleg zakonskih tudi nezakonska rojstva. Med starši nezakonskih otrok, ki jih je bilo največ na Koroškem, se omenjajo tudi posli. O tem imamo le redke krajevne raziskave, ki pa jih ne kaže posploševati. V statističnih popisih nezakonski otroci poslov niso posebej navedeni.

Statistični popisi iz druge polovice 19. stoletja pričajo, da je bilo največ nezakonskih otrok v vseh avstrijskih deželah na Koroškem, 34 in 47 %. Sledila ji je Štajerska s 23 in 30 %. Na Kranjskem in Primorskem pa se je rodilo le 6 in 10 % nezakonskih otrok (Vilfan, str. 367). Na samotnih koroških kmetijah je bilo število nezakonskih otrok veliko tudi v prvi polovici 19. stoletja. Na primer v obdobju 1830 do 1840, ko se je v strojski fari rodilo 81 otrok, je bilo več kot tretjina oz. 28 nezakonskih (Strojna, R). Med njimi so v posameznih letih prevladovali nezakonski otroci poslov. Tako se je leta 1830 rodilo deset otrok, pet otrok je bilo nezakonskih. Eden je bil otrok hlapca (ki je bil tudi sam nezakonski) in hčere velikega kmeta s Strojne, matere drugih štirih nezakonskih otrok pa so bile Kobovčeva in Novakova dekla in ženski, za kateri župnik ni pripisal poklica. Bržkone sta se vsaj občasno preživljali kot dekli. V letu 1831 se je rodilo osem otrok, polovica je bila nezakonskih. Dva izmed njih sta rodili Šopkova in Branatova dekla (Makarovič, Strojna, str. 75).

Za primerjavo še podatek o nezakonskih rojstvih za posamezne župnije na Kranjskem. V župniji Bohinjska Bistrica so v obdobju 1851 do 1900 dekle rodile 24 nezakonskih otrok (Makarovič, Bohinj, str. 111). V župniji Srednja vas pa so jih v istem obdobju dekle povile 18 (Makarovič, str. 111).

V bohinjskih farah so med nezakonskimi materami prevladovale takšne, ki so rodile le po enega nezakonskega otroka (Makarovič, Bohinj, str. 112). Na Koroškem so dekle rodile tudi po več nezakonskih otrok. Na primer v Strojni jih je imela dekla s sinom večjega kmeta pet. Rodila jih je v obdobju 1896 do 1906, ko se je končno poročila z očetom svojih otrok (Makarovič, Strojna, str. 76). Leta 1864 je novomeško sodišče zaradi umora obsodilo na smrt sedemintridesetletno dekle, mater štirih otrok (Sodba).

Po vpisih rojstev v rojstnih knjigah sklepamo, da je bilo nezakonsko rojstvo večinoma povod, da so dekle morale zapustiti službo. Tako sklepamo, ker so, na primer, ob ponovnem rojstvu nezakonskega otroka zapisane že pri drugem gospodarju (Makarovič, Bohinj, str. 112).

Na Koroškem so bila, kot rečeno, nezakonska rojstva številnejša in zato bolj običajna. Bržkone so tamkaj tudi zaradi tega vladali nekoliko bolj človečni odnosi do nezakonskih mater. O tem pričajo vpisi dekel v matične knjige, ki so se tudi potem, ko so rodile nezakonskega otroka, še naprej udinjale pri istem gospodarju. Bržkone pri takšnem ravnanju gospodarja niso vodili samo človeški nagibi. Računali so s tem, da so bile dekle „pankrtnice“ v večnem strahu, da jih bodo odpustili, in zato ubogljivejše, potrpežljivejše in bolj delavne. Malce večji otroci dekel pa so že odslužili hrano in borno bivališče, saj so morali pomagati po svojih močeh pri vseh kmečkih delih. Z istim namenom so na nekaterih koroških kmetijah dekle z večjim otrokom sprejeli v službo, ker so tako dobili „poldrugo“ delovno silo. To so navadno utemeljevali takole: „Ga je prignala pankrta s seboj, pa kaj hočemo, saj otrok ni kriv“ (Makarovič, Strojna, str. 76).

Vzroki, da so tudi dekle ali celo pogostejše kot kmečke hčere rojevale nezakonske otroke, so tile: Dekle so bile tako kot drugi posli sicer članice gospodarjeve družine in gospodarji so prevzeli tudi odgovornost za njihovo нравno življenje (npr. Slomšek, str. 96). Očitno pa so v patriarhalnem družinskem okolju vseeno bolj trdo držali svoje hčere kot dekle. Vsaj ponekod so dekle imele zelo neurejene stanovanjske razmere. O tem je poučno tole, po vsej verjetnosti nekoliko pretirano in preveč posplošeno pričevanje za Dolenjsko iz leta 1870: „Brezštevilne dekle blagoslovil je bog s pankrti. Gospodinje se le premalo menijo, kam bi spadala postelja, da ni prilike za greh. Po letu spe mnoge zunaj, v senici, pod kozovcem ali za kakim plotom. Dedci to vedo in pridejo se kurbat...“ (Trdina I, str. 181). Če

je kmečko dekle zanosilo, so starši večinoma naglo poskrbeli, da so hčerino „sramoto“ prekrili s poroko. To potrjuje primerjava datumov porok in rojstev prvega otroka za razne kraje na slovenskem ozemlju (npr. Makarovič — Predgrad, Strojna, Črna). Dekle pa so le malokdaj imele možnost, da bi se hitro poročile, potem ko so zanosile, in tudi sicer so poroke poslov, poroke „na roke“, zadevale na razne ovire, pri gosposki in pri ljudeh.

Nosečnost in porod zunaj zakona sta bržkone bolj prizadeli dekle kot kmečke hčere. V času, ki ni bil naklonjen izvenzakonskim rojstvom, je za oboje pomenil izvenzakonski porod sramoto in velik greh. Dekle pa je v tedanjih, po tej plati nerazumljivo nehumanih časih spremljala še skrb za svoje in otrokovo preživetje, saj so, kot je bilo že povedano, gospodarji neradi najemali dekle z otrokom. V tej povezavi lažje razumemo, da so se nekatere dekle skušale znebiti nezaželene nosečnosti. O tem je znan tudi grob, žalostno šaljiv zapis z Dolenjskega: „Dekla pri Oblačici kuhala si neko rastlino, o kateri je menil, da jej bo izgnala iz vampa pankrta ali gospodinji se zdela ta kuha sumljiva. Vzemši iz lonca strupeno zel natlačila vanj kurjih črevec in kurba potem hlastno to juho posrkala“ (Trdina II, str. 621).

Dekle so podobno ali še bolj kot druga dekleta prikrivale svojo nosečnost. Gospodarji so namreč pogostoma nosečim deklam ali deklam tik pred porodom ali po porodu odpovedali službo (Makarovič, Zapiski). Podobno so ravnale tudi glede očetovstva. Nekatere tudi ob otrokovem krstu, tako kot kmečka dekleta, niso hotele izdati, kdo je otrokov oče. Druge so si v stiski izmišljemale nenavadne zgodbe (npr. Trdina II, str. 546). V zvezi s prikrivanjem očetovstva so zanimivi podatki v rojstnih knjigah koroških in drugih župnij. Na primer: od staršev Štefana Gašperja, rojenega v Strojni 25. 12. 1831, je vpisana samo njegova mati Marija Kotnik, Šopkova dekla, od stgaršev 23. 1. 1832 rojenega Pavla pa Zubernikova dekla Elizabeta Plaznik in od 31. 1. 1835 rojene Agate prav tako samo mama Uršula Trabej, prav tako Zabrnikova dekla v Strojni (Strojna, R). Druge so bodisi prostovoljno ali na prigovarjanje župnika povedale, kdo je otrokov oče. Na primer: 27. 8. 1830 rojenemu Matevžu je bila Mati Helena Štefel, dekla, oče pa Andrej Černjak, hlapec; 14. 5. 1833 rojenemu Janezu Nepomuku je bila mati Jera Čegovnik, Kobovčeva dekla, oče pa Luka Motnik, Požegov hlapec; 24. 9. 1935 rojeni Mariji je bila mati Pečnikova dekla, Marija Klemen, oče pa je bil Pernatov hlapec, Janez Jelen. Pri vsakem očetu je pripisal strojnski župnik tedaj običajno besedilo o priznanju očetovstva z navedbo dveh prič. Naj je bilo priznanje prostovoljno ali ne, glasilo se je vedno enako možato: „Navedeni nezakonski oče je podpisanemu dobro znan, je (naveden je datum) prostovoljno prišel in priznal očetovstvo in zahteval vpis v krstno knjigo“ (Strojna, R).

Če povzamemo, so bili vsaj na Koroškem hlapci pogostoma očetje nezakonskih otrok dekel na kmetijah. S hlapci pa so ne tako redko zanosile tudi druge vaščanke in med njimi ne nazadnje tudi hčere večjih kmetov. O tem pričajo podobni vpisi v rojstnih knjigah vseh koroških župnij, na primer: 4. 6. 1830 je bil rojen v Strojni nezakonski Primož, starša sta bila: Lovrenc Resar, hlapec, in Neža Stovnik, Janeževa hči z velike kmetije. Dne 17. 8. 1835 se je rodil nezakonski Jernej, oče je bil Mavrellov hlapec, Aleš Plašiner, mati pa Neža Turner, Smrečnikova gostačka. Starša 28. 3. 1843 rojenega nezakonskega Filipa pa sta bila hlapec Rok Peršat in kmečka hči Marija Smrečnik (Strojna, R).

Prav tako pa so tudi dekle nemalokrat rodile otroka kmečkim sinovom in gospodarjem kmetij. O tem so zapisani podatki v rojstnih knjigah raznih slovenskih župnij (npr. Kozje, Bohinjska Bistrica, R). Za ilustracijo navajamo še nekaj podatkov: 12. 3. 1831 rojeni Matevž v Strojni je bil sin deklet Marije Nobrat in kmečkega, Zabernikovega sina Gabrijela Strovnika; starša 18. 12. 1841 rojenega Tomaža pa sta bila Rebernikova dekla Marija Mojkar in Simon Močnik, lastnik Pokržnikove kmetije (Strojna, R).

Kolikor lahko posplošeno sklepamo na podlagi natančnejše pregledanih priimkov nezakonskih otrok dekel s šestih župnij (Črna, Kozje, Bohinjska Bistrica, Koprivnik, Stari trg ob Kolpi, Strojna), so na splošno dobivali tedaj običajna imena. Zato niso bili že ob rojstvu zaznamovani z nenavadnimi imeni, kot sicer piše v literaturi.

Naj še omenim: umrljivost otrok, zlasti v rani otroški dobi, je bila v 19. stoletju na Slovenskem, kljub napredovanju zaščitnega cepljenja zoper nekatere otroške bolezni, še vedno zelo velika. Sočasno pa ugotavljamo vsaj za nekatera območja, da je bila umrljivost otrok poljedelskih delavcev in med njimi zlasti nezakonskih otrok dekel ena največjih. Navajamo nekaj podatkov. Leta 1878 je, na primer, v Strojni umrlo pet otrok, med njimi so bili štirje otroci dekel. Leta 1888 je bilo med osmimi umrlimi pet otrok dekel in gostačev, leta 1893 je bilo med petimi otroki dvoje otrok dekel in en gostaški otrok (Makarovič, Strojna, str. 388).

Poroke poslov

V poročnih matičnih knjigah so dokaj pogosto vpisane tudi poroke poslov. Pričevanja o tem pa so le malo obdelana. Dosedanje ugotovitve o porokah poslov pričajo, da so si naši življenjske sopotnike oziroma sopotnice med agrarnim proletariatom. Znane pa so tudi izjeme, ko so se hlapci in še pogostejše dekle poročili na kmetijo. Dekle so se možile tudi z obrtniki.

Zaradi pomanjkanja statističnih podatkov o porokah poslov navajamo nekaj neposplošnih pričevanj. V Črni na Koroškem se je v obdobju 1800 do 1900 poročilo 34 dekel. Služile so večinoma pri tedanjih črnjanskih obrtnikih in trgovcih, ki so se sočasno največkrat ukvarjali tudi s kmetijstvom. V obrtniško-delavskem okolju so se dekle pogostejše kot njihove vrstnice, ki so služile v kmečkem okolju, poročale z delavci in obrtniki. V omenjenem obdobju sta se po dve omožili s čevljarjem, delavcem, drvarjem, gostačem, hlapcem, kajzarjem, posestnikom, rudarjem, tesarjem in žagarjem, po ena pa z dninarjem, gostilničarjem, ključavničarskim mojstrom, kmetom, krojačem, kurjačem, paznikom, sedlarjem, tesarskim pomočnikom in tesarskim polirjem, tobačnim nadzornikom, topilničarjem, usnjarskim mojstrom in žičarjem (Makarovič, Črna, str. 295–298). Njihove vrstnice, ki so služile pri hribovskih kmetih, na primer v Strojni, so se pogostejše poročale z gostači, ki so delali kot dninarji na kmetijah ali drvarili (Makarovič, Strojna, str. 78).

V bistriški župniji v Bohinju se je od leta 1839 do 1850 poročilo 8 poslov, 5 dekel in 4 hlapci. Dve dekli sta se poročili s posestnikom, po ena s tretjakom, posestnikovim sinom in kajzarjem (Makarovič, Bohinj, str. 112). V isti župniji se je v obdobju 1850 do 1900 poročilo 23 dekel in 6 hlapcev. Deset dekel se je poročilo s kajžarskimi sinovi, 3 s kajzarji, 2 s sinom tretjaka, po ena s kmetom, polkmetom, tretjakom, gostačem, čevljarjem in premogovnim pisarjem, pri dveh ženinih poklic ni naveden. Bržkone sta bila nezaposlena. Trije hlapci so se poročili s hčerami tretjakov, po eden pa s kajzarico, kajžarsko hčerjo, hčerjo kovača in obenem posestnico (Makarovič, Bohinj, str. 112).

Doslej imamo edinole za bohinjske dekle izračunano povprečno starost ob poroki. Starost dekel in njihovih ženinov je bila razmeroma visoka. Zgodnejše poročanje je najbrže oteževala nizka gmotna raven.

Tabela 1. Povprečna starost dekel (Ž) in njihovih ženinov (M) v Bohinju ob poroki v 19. stoletju (Bohinjska Bistrica, Koprivnik, Srednja vas)

Župnija	Število parov	Poročeni od prve omembe do leta 1850		Število parov	Poročeni v obdobju 1851–1900	
		M	Ž		M	Ž
B. Bistrica	5	38,8	31,8	25	29,0	24,8
Koprivnik	2	30,0	28,0	2	28,0	30,0
Srednja vas	16	34,4	30,7	14	31,7	31,5

Tabela kaže, da je bila povprečna starost ženinov in nevest v posameznih obdobjih v bistriški župniji, prav tako kot v drugih dveh, različna. Gibala se je od 28 do 38 let pri ženinih in od 24 do 35 let pri nevestah. Na splošno so bile neveste mlajše od ženinov (Makarovič, Bohinj, str. 113). Podobno se poučimo tudi v nekaterih, v zvezi z obravnavanim vprašanjem, pregledanih poročilih matičnih knjig (npr. Črna, P; Predgrad, P, Kozje, P, Strojna, P). Bile pa so tudi izjeme, ko je bila, na primer, nevesta precej starejša od ženina in narobe. Največkrat pričajo takšni podatki o tem, da se je dekli ali hlapcu posrečilo poročiti na kmetijo, a večinoma le z vdovcem oz. vdovo. Za ilustracijo navajamo nekaj pričevanj s Kozjanskega: Leta 1899 se je poročila tridesetletna dekla s petinštiridesetletnim kmetom na Pristavi. Leta 1898 se je poročil štiriinštiridesetletni hlapec s štiridesetletno vdovo in posestnico iz Zeč. Leta 1899 se je poročil triinšestdesetletni hlapec s triinšedemdesetletno posestnico z Drenskega Rebra (Kozje, P).

Vsaj ob koncu 19. stoletja so nekateri ljudje sprejemali poroke poslov z negodovanjem, češ da se s tem množijo vrste bajtarjev (Kmet, str. 87). Strpnejši so poroke poslov zagovarjali. Bili so mnenja, da so pri ljudeh pomembnejše njihove moralne lastnosti kot premoženjsko stanje (Ribnica, str. 103).

Vrednotenje poslov

Posle so marsikje ocenjevali bolj kritično kot druge vaščane. V 19. stoletju so jih večinoma nizko cenili, sodeč po ne tako redkih pričevanjih, v katerih jim pripisujejo same slabe lastnosti. Le redki, zato pa tembolj dragoceni podatki, kažejo posle tudi v boljši, če že ne najboljši luči.

Sredi 19. stoletja in ponovno proti koncu 19. stoletja zasledimo v tedanjih časnikih tožbe o sprijenosti poslov (npr. Besedica, str. 44 ss, Br., str. 93). Čeprav sodimo, da so pričevanja marsikdaj tudi pretirana in predvsem preveč posplošena, pojav najbrž ni bil ravno neznaten, zakaj nanj so poleg gospodarjev opozarjali tudi posli sami. Zlasti posli so navajali tudi vzroke za sprijenost: predvsem neurejene razmere v svojih družinah in tudi razmere v družinah, pri katerih so se udinjali (Posli str. 98, 99; Besedica, str. 44). Ali kot je bilo zapisano leta 1846: „...za to se tudi po družini pozna, kakiga gospodarja ino gospodinjo ima... družine grehi so tudi gospodarja ino gospodinje grehi“ (Slomšek, str. 96, 97).

Zanimivo je, da je skupina poslov že leta 1847 v Novicah nanizala vzroke, ki da povzročajo sprijenost poslov. Na prvo mesto so postavili slabo vzgojo v družinah in slabe zgleds ter popustljivost staršev, dalje „pankrtski“ izvor, ki jih je že v ranem otroštvu pahnil v bedno in človeka nevredno življenje, prav tako kot tiste, ki so jim starši prezgodaj umrli. Sprijenosti poslov so bile krive tudi neprimerne razmere v družinah, v katerih so se udinjali, na

primer grd odnos do poslov, lenoba in lakomnost gospodarjev. Ali kot pravi pregovor: Kakoršen gospodar, tak njegov volar (Posli, str. 94, 98 ss). Zato so nekateri člankarji o tem podobno pisali: „Če hočemo posle poboljšati, moramo pri gospodarjih in gospodinjah začeti“ (-O-, str. 150; prim. tudi: Pomanjkanje, str. 265).

V narodopisnih zapiskih z Dolenjskega so posli nemalokrat kar najslabše ocenjeni. Naslednja, bržkone preveč posplošena ocena to tudi potrjuje. „Ponosa pravega imajo posli prekleto malo, v pijanstvu in jezi so nesramni in surovi, sicer pa podli psički in prilizave kuzle“ (Trdina I, str. 221).

Poleg lenobe, pijanosti in priliznenosti so poslom, zlasti pastirjem in deklam, ki so pasle živino, očitali tudi malomarnost: „... V tem ni nič razločka med otroci in odrasčenimi. Stare dekle še zaganjajo včasih same krave na deteljo ali v žito, le da se brž naje...“ (Trdina II, str. 461). Pa tudi sicer so bile po pričevanjih z Dolenjskega okoli leta 1875 dekle na splošno slabo zapisane. Koliko resnice in koliko zlobe je v temle pričevanju, ne moremo ugotoviti: „Dekle jemati za žene, pravijo, je neumno, ker so lesene mašine, ki nič same ne domislijo, zato so tudi v zakonu neokretne avše za nobeno rabo sposobne“ (Trdina II, str. 516). Nedvomno so bile med deklami tudi takšne, ki so rade opravljale, a najbrž je tale sodba vseeno pretirana: „Glavni posel in strast premnogih dekel je poslušati marne, vohonariti in raznašati svoje in tuje gospodarje“ (Trdina II, str. 644).

V okoljih vaške skupnosti so bili posli, tako kot drugi domačini, vsem in vsakomur na očeh. Vendar je kazno, da so prestopke poslov huje ocenjevali kot postopke drugih domačinov, predvsem so jih večinoma posploševati na ves poselski stan. O tem dva zapisa: „Zagorka kupovala ukradene reči, dekla ve in molči. Ko se sprete, jo ovadi in ljudje jej to zelo zameriš, češ taki so posli“ (Trdina II, str. 509). „... Kako potrebno de je paziti na oginj, zakaj gotovo je, de med 100 je 80 krat po nemarnosti poslov goreti začelo“ (Kraner, str. 51).

O odklonilnem vrednotenju poslov so poučni tudi reki. Leta 1870 zapisano besedilo z Dolenjskega uvršča posle med drugim tudi v skupino nepoštenih in nezanesljivih ljudi: „Ne delaj nikoli nobenega baranta s pijanci, kvartači, lovci, babami, doktorji, soldati, otroci, posli in Kočevarji, ker so vsi ti ljudje ali nezanesljivi ali pa taki, da se zastaven in pošten človek ne more z njimi pogajati“ (Trdina I, str. 650).

Vsaj nekatere in med njimi praviloma zvestejše posle so poleg gospodarjev cenili tudi drugi družinski člani. O tem priča poleg posplošenih, večinoma literarnih pričevanj (npr. Finžgar, str. 20) tudi tale (in edini takšen) zapis o hlapcu na veliki Praprotnikovki kmetiji v Lovčah pri Mozirju. Njegova pričevalnost je nedvomno velika, zato ga navajam v celoti:

„Janez je svoje precej obsežno posestvo večinoma s služabniki obdeloval. Imel je navadno po 2 hlapca in 2 dekli, izjemno pa tudi po 3 hlapce in 3 dekle, potem pa še kravjega in ovčjega pastirja. Posli so bili seveda jako različni, nekateri prav pridni in vestni, drugi manj zanesljivi. Obče se mora pa vendar reči, da je bila takrat družina bolj skromna in skrbna ter manj razvajena, kakor je pa dandanes. Da-si so imeli takrat hlapci na leto le po 20 do 24, dekle pa po 12 — 16 goldinarjev plačila, tako so vendar prav dobro izhajali in so si še toliko prihranili, da so tudi na stara leta še prav lahko dobro živeli.“

Kot lep izgled pridnega in marljivega, zvestega ter svojemu gospodarju popolnoma udanega hlapca nam je Martin Stober, kateri je pri naši hiši služil celih 28 let. Rodil se je l. 1800 v Št. Janžu pri Velenju. V 20. letu so ga vzeli k vojakom, pri katerih je 19 let, 5 mesecev in 23 dni zvesto služil cesarju. Po odpustu od vojakov je prišel zopet v svoj rojstni kraj, kojega tako dolgo ni videl. 'Četudi je lepa laška dežela, kjer je takrat domači slovenski

polk mnogo let bival, tako je vendar v domačem kraju še bolj prijetno', je večkrat rekel, kadar nam je od svojih vojaških let pripovedoval.

Bilo je leta 1840. Moj dedec Franc so iskali ravno pridnega hlapca. Brat Urban, ki je bil v Št. Janžu oženjen jih opozori na Martina Stoberja, ki je ravno takrat prišel domu od vojakov. Dedec Franc toraj Martina naprosijo in ta jim obljubi, da pride k njim služiti za hlapca. Martin je tedaj prišel k naši hiši leta 1840. Gotovo pač takrat ni mislil, da te hiše ne bode več zapustil in da bode pri tistej tako dolgo ostal, dokler bo živel na svetu.

Martin je bil hlapec, kakoršnega dandanes pač ni lahko dobiti. Bil je zvest in priden ter je svoje delo vedno vestno in natančno opravljal, naj si je bil gospodar navzoč ali ne. Nikdar ni kaj počel, kar bi bilo na škodi gospodarju in tudi od druge družine kaj takega ni trpel. Martin je bil tako rekoč drugi hišni gospodar, da rečem naravnost, bil je Francova desna roka. Lahko je toraj umevno, da je bil Franc svojega hlapca Martina prav iz srca vesel... Tako je postal Martin pravi ud domače hiše, katerega je vse čislalo in visoko spoštovalo. Ko je Franc l. 1849 umrl, je hotel Martin hišo zapustiti vendar pa se je dal od Janeza preprostiti in ta je ostal pri hiši do svoje smrti.

Dobro se še spominjam, kaki strah smo otroci pred Martinom imeli. Njegova beseda nam je več veljala, kakor beseda starišev. Nasprotno smo ga pa tudi otroci čez vse ljubili in spoštovali, kakor nas je tudi on kaj rad imel. Ni je bilo nedelje, da bi nam ne bil kaj prinesel, ko je prišel popoldne domu iz cerkve, bodi že kako žemljo ali pa košček belega kruha...

Martin je oskrboval le vole, katere je krmil, napajal in čedil... Voli so bili torej prav dobro rejeni, da si so morali veliko delati in voziti. Nikakor pa Martin krme ni tratil temveč je z isto jako varčno ravnal in je z isto tudi prav dobro izhajal. Zgodilo se je prav pogostokrat, da je s starim senom izhajal do nove košnje. Tako je Martin povsod gledal in pazil na gospodarjeve koristi. Bil je torej v vsakem oziru prav vesten in uzoren služabnik.

V mladih letih, ko je bil zdrav in krepak je Martin tudi že skrbel za stara leta, ko ne bode mogel več delati. Da si je imel takrat le 24 goldinarjev (48 kron) letnega plačila, tako si je vendar še vsako leto nekaj prihranil. Tako si je v času svojega službovanja prihranil okoli 400 goldinarjev. Pri vsem tem pa ni bil nikak skopuh, ki bi ne imel kaj obleči temveč si je kupil vse, kar je nujno potreboval in je prav rad dal v prijetni in njemu ugodni družbi za kupico vina... Zadnja leta v svojem življenju ni opravljal več težavne hlapčevske službe temveč je živel pri hiši tako rekoč kot prevžitkar...

To je gotovo prelep izgled pridnega hlapca in pametnega človeka, ki je gotovo vreden, da se še pri poznih rodovih v živem in hvaležnem spominu ohrani..." (Praprotnik).

Medsebojni odnosi

Poselski predpisi 19. stoletja so do neke mere določali, kakšni morajo biti odnosi med posli in gospodarji ter med posli samimi (npr. Red II, čl. 10 ss). Peščica podatkov o tem pa priča, da so marsikje v praksi ravnali drugače. Tako po eni strani vemo za slabo, če že ne surovo ravnanje gospodarjev in marsikdaj tudi njihovih otrok s posli, po drugi strani pa pričajo, sicer redki, podatki tudi o „zadrtem“ obnašanju poslov do gospodarjev.

V podeželskem okolju so se morali zlasti v kmečkih, patriarhalno urejenih družinah podrežati gospodarjevi avtoriteti vsi družinski člani, torej tudi posli. To pa je pomenilo izkazovati gospodarju brezpogojno poslušnost in pokorščino, kar je v 10. členu poselskega reda za vojvodino Kranjsko iz leta 1858 takole zapisano: „Posel je dolžan, gospodarju pokorn,

priden, zvest, spoštljiv, pazljiv in resničen biti... Podvreči se ima vsemu, kar gospodar pri hiši ukaže. Spoštlivo in pohlevno mora poslušati gospodarjeva povelja, opomine in svarjenja" (Red II).

Koliko so posli upoštevali postave, zavoljo pomanjkanja pričevanj nismo mogli ugotoviti. Domnevamo pa, da je takšno ravnanje v kali zatrla pristnejše in človečnejše odnose med posli in gospodarji. To potrjujejo tudi podatki o zverženih (npr. Trdina III, str. 864) in hinavskih odnosih poslov do gospodarjev. Na priliko: „Krasne sluge krasnega gospodarja. Tone Jel. zbolel — legel na smrtno posteljo, dali mu svečo v roko. Nekaj hlapcev šlo pit, misle da bo kmalu fuč, ali večina je dvomila o resnici bolezni, imajoč vse za hinavščino. Ti jeli glasno jokati in kazati svoj lažno togo!" (Trdina II, str. 442).

Bržkone so bili boljši ali slabši medsebojni odnosi poslov in gospodarjev do neke mere odvisni tudi od vsakokratne ponudbe poljedelske delovne sile. Ko je obstajal, na primer, presežek hlapcev v novomeški okolici (pred letom 1870), „so ravnali z njimi le premnogi gospodarji tako grdo, jih pretepali, zapodili za vsako malenkost iz službe in jih sploh na vsaki način poniževali in demoralizirali" (Trdina I, str. 247). Ko je primanjkovalo delovne sile, pa so se tudi nekateri posli mogočno vedli, ker so se zavedali, da jih gospodarji potrebujejo. O tem obstajajo v narodopisnih zapisih podobna, nedvomno tudi pretirana in preveč posplošena pričevanja: „Posli uporni in zabavljivi i proti dobrim gospodarjem" (Trdina III, str. 864).

Domnevamo, da so marsikje vladali med posli in gospodarji tudi skladnejši odnosi, čeprav imamo o tem le redka pričevanja. O odnosih poslov z domačimi otroki ne kaže dati posplošenih ocen. Redki podatki o tem niso dovolj, da bi lahko posplošeno sklepali, ali so bili dobri ali slabi. V pričevanjih se večinoma navajata dve skrajnosti: na eni strani zelo dobri odnosi poslov z otroki (Praprotnik), na drugi strani pa prav nasprotno. Tako je bilo zapisano tudi leta 1870 za novomeško okolico: „Včasih pa se tudi hudobno ponašajo zlasti domači otroci proti deklam in družini sploh. Črnijo jih kar jih morejo in mečejo nanje tudi krivice in napake, kadar jih niso deležne... Opazuje se sploh, da ima družina pred otroci malo pravice in miru nič" (Trdina I, str. 221).

Če povzamemo, se gospodarji in sinovi s kmetij občasno omenjajo med očeti nezakonskih otrok dekel. Ljubezensko razmerje pa po vsej verjetnosti ni rojevalo trdnjših medčloveških odnosov. To potrjuje tudi naslednji zapis z Dolenjskega iz leta 1870: „Posebno dekle so prave sužnje. Ali se obnašajo mnogokrat tudi tako, da niso vredne nič spoštovanja. Domačim fantom dajo se metati in povaljati brez vsake brambе..." (Trdina I, str. 221).

In kakšni so bili medsebojni odnosi poslov? V poselskem redu iz leta 1858 je sicer zapisano, da mora „posel z drugimi posli v miru živeti" (Red II, čl. 10). Domnevamo, da so se posli tudi ravnali po tem. Marsikdaj pa je bilo prav nasprotno. Ponekod, kjer so udinjali več poslov, so bili ti ljubosumni drug na drugega in so ravnali drug zoper drugega (Trdina I, str. 114).

O družbenem položaju poslov

V 19. stoletju je poselstvo pomenilo pogosten način preživljanja s prodajo ženske in moške delovne sile pri večjih kmetih. S takšno zaposlitvijo, ki je na eni strani omogočala preživljanje (marsikje zgolj preživetje), so se sinovi in hčere iz bajtarskih in delavskih družin, včasih pa tudi sinovi in hčere iz kmečkih družin, uvrstili med agrarni proletariat, to je, če izvmemo berače, na najnižji klin družbene lestvice. Posli namreč, v primerjavi z deloda-

jalci niso uživali nobene socialne varnosti. Z nastopom službe so postali vsaj de iure člani delodajalčeve družine. Toda čeprav so enako (ali še bolj trdo kot domači) delali na kmetiji, za svoje delo niso bili deležni primerne gnotnega plačila in družbene veljave. Zaveš poslov, da ne delajo zase, da za svoje delo niso ustrezno plačani, je nedvomno hromila njihovo moralo. V želji, da bi si izboljšali vsaj gmotni položaj, so večinoma hitro menjavali gospodarje, z nestalnostjo pa se je še povečevalo omalovaževanje poselskega poklica.

V družinah 19. stoletja so se morali poleg domačih tudi posli podrežati gospodarjevi avtoriteti. V poselskih predpisih, na primer za vojvodino Kranjsko iz leta 1858, je v raznih zvezah poudarjeno, da se mora posel pokoravati gospodarjevi volji. Tako, na primer, piše v 17. členu: „Ko posel v službo pride, stopi v število hišne družine in torej v posebno oblast gospodarjevo“ (Red II). V skladu s tem so lahko gospodarji posle kaznovali, tudi s telesno kaznijo. To so jim vsaj posredno dovoljevali tudi starejši poselski predpisi. Še sredi 19. stoletja, če citiramo poselski red iz leta 1858, so namreč gospodarji lahko izvajali strožje ukrepe: „... če resne opominovanje, svarjenje in sicer bolj rahlo okreganje nič ne pomaga, se bolj ostrih sredstev pokorivnosti zmerno in tako poslužiti, da zdravje poslovo škode ne terpi“ (Red II, čl. 17). V nadaljnjem besedilu sicer piše: „Nikdar pa nima gospodar oblasti, posle pretepati, da bi na životu škodo terpeli, ker bi se sicer z gospodarjem po kazenski postavi ravnalo“ (Red II, čl. 17). Mimogrede omenjamo, da so lahko s tepežem kaznovali mladoletne in odrasle posle tudi na pristojnih sodiščih, na katerih so urejali spore med gospodarji in posli (Red II, čl. 42).

V poselskih redih iz konca 19. stoletja se med postavami, ki so odredjale vrste kazni za posle, tepež ne omenja več (Red III, str. 35). Vendar je bilo tudi še tedaj v praksi precej drugače, vsaj ponekod, če se lahko zanesemo na sicer redke podatke (npr. Trdina I, str. 8, 247, 283). O tem piše za novomeško okolico leta 1870: „... Dragman ostal je v službi, tepen ože mnogokrat navadilo se je truplo udarcev, duše pa falot tako nima. — Enakih primerljajev slišal sem še več drugih, da se dajo odrasčeni močni sluge pretepati za vsako malo reč svojim poživinjenim gospodarjem“ (Trdina I, str. 114).

Socialna neenakopravnost je prizadevala posle tudi v njihovem zasebnem življenju. Z morebitno poroko je poslom tudi pri najboljših gospodarjih prenehalo delovno razmerje. To je bilo povsem v skladu s poselskimi predpisi, ki so v primeru, če je imel posel priložnost za poroko, dovoljevali le, da sme službo predčasno zapustiti z odpovednim rokom 14 dni (Red III, čl. 22). Veliko ugodnost je pomenilo že to, da so se nekateri nekdanji poročeni posli lahko nastanili v gospodarjevi bajti in so potem delali, kot je znano tudi za druge dežele, pri istem gospodarju kot dninarji. Bolni in ostareli posli so bili na splošno prepuščeni sami sebi. O poslovi boleznih so veljale zamotane določbe, ki so v bistvu dajale gospodarjem na voljo ali poslu streči ali ne, glede na to, ali je zbolel zaradi lastne nemarnosti, ali je bil kriv njegove bolezni gospodar ali pa „bolezni ni zakrivil niti posel niti gospodar“ (Po-dravniški, str. 124). Pri ugotavljanju vzroka bolezni so imeli gospodarji vse možnosti, da so ga pripisali poslu in se s tem razbremenili stroškov zdravljenja. Nekdanji posli, tudi tisti, ki so dolga leta služili pri istem gospodarju, so bili na stara leta „odvisni od dobre volje prejšnjih delodajalcev, sosedov ali vaše skupnosti oziroma od občinskega skrbstva in so tako bili eden izmed glavnih virov nekdanj tako pogostega beraštva na podeželju (Vilfan, str. 368). Bile so tudi izjeme pri velikih in pobožnih kmetih, ki so po besedah poslov dali poslu pošteno „oskrbljenje v času bolezni“ in ki ga na starost niso nagnali od hiše (Posli, str. 98).

Ta oris življenjskih razmer poslov priča, da je bila kakovost njihovega življenja na nizki ravni. Take življenjske razmere kmečkih poslov pa so lažje razumljive, če vemo, da so tudi nji-

hovi delodajalci marsikdaj težko in v splošnem skromno živeli. Predhodne razprave vsestransko argumentirajo to ugotovitev.

Viri in literatura

- Adlešiči — Franciscejski kataster, Catastral Schaetzungs Elaborat der Gemeinde — Cennilni operati (odslej C) Adelschitz, fasc. 1, Arhiv Slovenije (odslej AS).
- Baš — Angelos Baš, Opisi kmečkega oblačilnega videza na Slovenskem, Ljubljana 1984.
- Blaznik — Pavle Blaznik, Bogo Grafenauer, Milko Kos, Fran Zwitter, 2. Kolonizacija in populacija, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, 1. zvezek, Ljubljana 1970.
- Besedica — Besedica o tožbah zoper posle, Novice gospodarske, obrtniške in narodne, XXXVII, Ljubljana 1879.
- Bleiweis — Dr. Bleiweis, Dvanajst zlatih svetov hišnim gospodarjem, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1846.
- Bohinjska Bistrica — Poročna knjiga župnije Bohinjska Bistrica, 1835—1910 (prepis, Nadškofijski arhiv v Ljubljani, odslej NŠALj).
- Bohinjska Bistrica, R — Rojstna in krstna knjiga župnije Bohinjska Bistrica, 1835—1910 (prepis, NŠALj).
- Br. — Br., O zadevah poslov, Novice kmetijskih, obrtnijskih in narodskih reči XI, Ljubljana 1853.
- Cankar — Ivan Cankar, Hlapec Jernej, Ljubljana 1924.
- Čatež — Franciscejski kataster, C Tschatesch, fasc. 316, AS.
- Črna — Franciscejski kataster, C Schwarzenbach 1833, AS.
- Črna, P — Poročna knjiga župnije Črna na Koroškem, 1849—1885, Župnijski urad Črna na Koroškem (odslej ŽUČ).
- Črna, R — Rojstna knjiga župnije Črna na Koroškem 1871—1885 (ŽUČ).
- Drašiči — Franciscejski kataster, C Draschitz, fasc. 43, AS.
- Finžgar — F.S. Finžgar, Dekla Ančka, Strici (Celje) 1971.
- Gebhard — Torsten Gebhard, Aus der Arbeitswelt der Bauern und ihrer Mägde, Bayerisches Jahrbuch für Volkskunde, Volkach am Main 1988.
- Gorenja vas — Franciscejski kataster, C Goreina vas, fasc. 70, AS.
- Gruden — Dr. Josef Gruden, Das Soziale Wirken der katholischen Kirche in der Diözese Laibach, Laibach 1906.
- Hlapec — Zvest hlapec, Novice gospodarske, obrtniške in narodne, Ljubljana 1892.
- Hren — Jožef Hren, Poselske bukvice, izdane 16. svečna 1880 v županiji Radohova vas.
- Jurklošter — Poročilo okrajne gosposke Jurklošter, leta 1843, mapa 139, snopič 4, št. 34. Prepis iz Göthove topografije hrani Narodopisni institut pri ZRC SAZU.
- Kersnik — Kersnik, Dopis iz Mirne, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1848.
- Kmet — Dolenjski kmet, Iz Trebnjega, 16. maja, Dolenjske novice, št. 11, Novo mesto 1886.
- Knežak — Franciscejski kataster, C Grafenbrunn, fasc. 40, AS.
- Knjižica — Dienstbotenbuch — Družinska knjiga vsled družinske postave od 27. junija 1895. L., Za Štajersko 1897 (št. 1953, Arhiv Kulturne skupnosti Mozirje).
- Koprivnik — Poročna knjiga župnije Koprivnik, 1835—1964 (prepis, NŠALj).
- Kozje, M — Mrliška knjiga župnije Kozje 19. stoletje, AS.
- Kozje, P — Poročna knjiga župnije Kozje, 1827—1867, 1870—1939, AS.

- Kozje, R — Rojstna knjiga župnije Kozje, 1835—1873, AS.
- Kraner — Franc Kraner, Gospodarji in gospodinje glejte na oginj, Kmetijske in rokodelske novice IV, Ljubljana 1846.
- Kuret — Niko Kuret, Planina pred poldrugim stoletjem, v: Med Bočem in Bohorjem, Šentjur pri Celju — Šmarje pri Jelšah 1984.
- Kuret I — Niko Kuret, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848, Gradivo za narodopisje Slovencev 3, Prvi del, 1. snopič, Ljubljana 1985.
- Kuret II — Niko Kuret, Slovensko Štajersko pred marčno revolucijo 1848, Gradivo za narodopisje Slovencev 3, Prvi del, 2. snopič, Ljubljana 1987.
- L-z — L-z., Kako bi moglo kmetijsko pohištvo postavljeno in sozidano biti, Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1845.
- Lendovšek — Mih. Lendovšek, 19. Amalija Hagenauer ali poldrugi dan na mislinjskih fužinah, Drobtinice 1861.
- Leše — Franciscejski kataster, C Liescha, fasc. 238, AS.
- Lozice — Franciscejski kataster, C Lositze, fasc. 94, AS.
- Makarovič — Marija Makarovič, O načinu življenja kmečkih poslov na Slovenskem, v: Pogledi na etnologijo, Ljubljana 1978.
- Makarovič, Bohinj — Marija Makarovič, Kmečki posli v Bohinju, Bohinjski zbornik, Radovljica 1987.
- Makarovič, Črna — Marija Makarovič—Ivan Modrej, Črna in Črnjani, Črna na Koroškem 1986.
- Makarovič, Kultura — Marija Makarovič, Oblačilna kultura kmečkega prebivalstva na Slovenskem v 19. stoletju (objavljeno v tem SE).
- Makarovič, Predgrad — Marija Makarovič, Predgrad in Predgrajci, Ljubljana 1985.
- Makarovič, Prehrana — Gorazd Makarovič, Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem (v tem letniku SE).
- Makarovič, Strojna — Marija Makarovič, Strojna in Strojanci, Ljubljana 1982.
- Makarovič, Zapiski — Marija Makarovič, Terenski zapiski — fascikel „Posli“ (zvezek 1—23).
- Melik — Vasilij Melik, Rast mestnega prebivalstva na Slovenskem pred prvo svetovno vojno, Ekonomska revija 7, Ljubljana 1956.
- Miroslav — Miroslav, Iz Senožec, 19. marca, Novice kmetijskih, obrtnijskih in narodskih reči XII, Ljubljana 1854.
- O- — -O-, Od družine, Kmetijske in rokodelske novice III, Ljubljana 1845.
- Posli — Posli iz K.P.R., Odgovor na vprašanje, Kmetijske in rokodelske novice V, Ljubljana 1847.
- Pajak — J. Pajak, Črtice iz duševnega žitka štajerskih Slovencev, Ljubljana 1884.
- Predgrad, P — Poročna knjiga župnije Stari trg ob Kolpi, 1816—1883, NŠALj.
- Podravniški — Janko B.K. Podravniški, Poselski red, to je: Postava za posle in njih gospodarje, Koledar Družbe sv. Mohorja za navadno leto 1891, V Celovci.
- Pomanjkanje — O pomanjkanju dobrih poslov, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXII, Ljubljana 1864.
- Praprotnik — Praprotnik, Spominska knjiga rodbine Praprotnik, Lovče, župnija sv. Andrej — Mozirje, okoli 1900 (rokopis hrani Arhiv Kulturne skupnosti Mozirje).
- Protokol — Protocol welches „uber die Gestehungs-Kosten... in der Gemeinde Zell bey der Pfarr, Franciscejski kataster, fasc. 528/4, Koroški deželni arhiv — Celovec.
- Protokol I — Protokoll Steuergemeinde Schwarzenbach 1833, Franciscejski kataster, CO, AS.
- Rateče — Franciscejski kataster, C Ratschach, fasc. 223, AS.

- Red I — Postave sa dersino dane v letu 1787. se oponove, Sammlung der Normalien und Circularien ab anno 1814 bis 1822 inclusive, I. Band, V Ljubljani 11. prosenza 1820.
- Red II — Začasna postava za posle na deželi v vojvodini Kranjski, Landes-Regierungs-Blatt für das Herzogthum Krain, X. Jahrgang, 1858 — Deželni vladni list za Kranjsko Vojvodino, X. tečaj, 1858, V Ljubljani.
- Red III — Gesetz vom 27. Juni 1895 — Zakon z dne 27. junija 1895, v: Dientsbotenbuch (Izdano za Štajersko III/1897).
- Ribnica — Iz Ribnice, 8. junija, Dolenjske novice, št. 13, Novo mesto 1886.
- Rutar — Simon Rutar, Zgodovina Tolminskega, U Gorici 1882.
- Slomšek — A. Slomšek, V. Andre Čresnik, pošten kmet, Drobtinice za novo leto 1846.
- Sodba — Smrtna sodba, V Novem mestu 12 Junija 1865.
- Srednja vas — Poročna knjiga župnije Srednja vas v Bohinju, 1816—1856, AS.
- Stara fužina — Rojstna in krstna knjiga župnije Bohinjska Bistrica, 1835—1919 (prepis, NSALj).
- Status 1844 — Seelenbeschreibungs Protocol der K.K. Pfarr Schwarzenbach, 1844, Župnijski urad Črna na Koroškem.
- Status 1870 — Seelenstands Protocoll, okoli 1890—1910, Župnijski urad Črna na Koroškem.
- Stična — Franciscejski kataster, C Sittich, fasc. 273, AS.
- Strojna, R — Rojstna knjiga župnije Strojna 1788—1854, Župnijski urad Šentanel.
- Strojna, RK — Rojstna in krstna knjiga župnije Strojna, 1855—1934, Krajevni urad Prevalje.
- Suhor — Franciscejski kataster, C Suchor, fasc. 294, AS.
- Šege — Domače šege. Ženitvanske šege Slovincov Goriške doline. Novice kmetijskih, obertnijskih in narodskih reči XII, Ljubljana 1854.
- Šrol — Fr. Šrol, IV. Tonika Tretlerjeva, pridna deklica, Slomšekove Drobtinice za leto 1864, V Mariboru.
- Št. Rupert — Franciscejski kataster, C St. Ruprecht, fasc. 237, AS.
- Topla — Franciscejski kataster, C Topla, fasc. 448, AS.
- Trdina I — Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine, 1. knjiga, Ljubljana 1987.
- Trdina II — Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine, 2. knjiga, Ljubljana 1987.
- Trdina III — Podobe prednikov, Zapiski Janeza Trdine, 3. knjiga, Ljubljana 1987.
- Trebnje — Franciscejski kataster, C Obertreffen, fasc. 313, AS.
- Uratnik — F. Uratnik, Poljedelsko delavstvo v Sloveniji, Socialni problemi slovenske vasi II, Ljubljana 1938.
- Vilfan — Sergij Vilfan, 33. Delavci v agrarnem gospodarstvu, Gospodarska in družbena zgodovina Slovencev, Zgodovina agrarnih panog, 2. zvezek, Ljubljana 1980.
- Vilfan, Zgodovina — Sergij Vilfan, Pravna zgodovina Slovencev, Ljubljana 1961.
- Visoko — Franciscejski kataster, C Visokim, fasc. 324, AS.
- Videčnik — Aleksander Videčnik, Kmečko delavstvo v Gornji Savinjski dolini med prvo in drugo svetovno vojno, Mozirje 1986.
- Višnja gora — Franciscejski kataster, C Weixelberg, fasc. 346, AS.
- Vlačugarji — Družinske stvari. Kaj storiti, da ne bode vlačugarjev beračev?, Novice gospodarske, obrtniške in narodne XXVI, Ljubljana 1868.
- Vodice — Franciscejski kataster, C Voditz, fasc. 325, AS.
- Vogelnik — A. Vogelnik, Gradivo k poklicni razdelitvi slovenskega prebivalstva za razdobje od 1890—1931, Tehnika in gospodarstvo 6, Ljubljana 1940.
- Walleitner — Josef Walleitner, Der Knecht, 1947 Salzburg.

Žontar — Majda Žontar, *Gospodarski in družbeni razvoj Bohinja v drugi polovici 18. in v prvi polovici 19. stoletja*, Bohinjski zbornik, Radovljica 1987.

Summary

In the 19th century the population in Slovenia was predominantly agrarian. Statistical data on the share of farmhands within population are available for the transitory period between the two centuries only. Most of the farmhands of that time worked on large highland farms in the Southern Carinthia. From the register books and other sources from the period we learn that working on farms was a frequent and sometimes even the only possible way of making a living for the agrarian proletarians of the whole 19th century. Even sons and daughters from smaller and sometimes even bigger farms were often hired as farmhands.

The labour relations of farmhands were, at least *de iure*, precisely regulated by extensive legal prescriptions from the 16th century onwards and in the time of Maria Theresia and Joseph II. In the period between 1854–1859, the so called provisional farmhand ordinances for different Austrian countries were published in order to introduce a new, accurate regulation of the labour relations of farmhands in the second half of the 19th century. These regulations were in practice mostly ignored by the farmers. Moreover, the regulations were more protective to the employers than farmhands.

The entire picture of life and work of farmhands is outlined in the following chapters:

On Social Origin of Farmhands. Reasons of Employment and Engagement. Entering Labour Relation. Quitting Labour relation. Farmhands on Particular Farms. Work. Wages. Spending of Earnings. Illegitimate Children of Farmhands. Marriages. Evaluation of Farmhands. Mutual Relations. On Social Status of Farmhands.

Compared to other farming workers, day-labourers for example, farmhands were socially and economically the most exploited workers. The awareness that they were not working for themselves and were not adequately paid for their work (they often worked for food and housing only) had no positive influence upon their working morality or attitude to work. Led by the wish to improve their life situation, they often kept changing employers. Instability and unreserved obedience to their master was the main hindrance to establishing and cultivation of more humane relations between hands and masters. Even the yearlong farmhands were socially completely unprotected. In accordance with the evaluation of farmhands that prevailed in that time, they were usually cast off by farmers when they got old. As a consequence, farmhands were often forced to stick to beggary and their lives were most likely to end on the very bottom of the social scale.

The outline of Slovene farmhands' lives testifies to the fact that the quality of their life was at an extremely low level in the 19th century. Yet these unfavourable living conditions are easier to understand in the light of the standard of living of farmers which was hardly any better. The above findings were given manysided argumentation in the preceding discussions.